THE KACHH MAHODAYA

OR

GLORY OF KACHH.

Being a Gujarati translation of a Sanskrit poem

BY THE

FAMOUS PANDIT SHRI GATTULÁLÁJI

ON THE OCCASION OF THE

INSTALATION OF THE PRESENT

RÁO OF KACHH.

કચ્છ મહોદય

એટલે

મહારાજાધિરાજ મિરજાં મહારાવ

શ્રીખેંગારજી બહાદૂરના

રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે

શીઘ્રકવિ પ્રસિદ્ધ પંડિત શ્રીગટ્ટૂલાલાજીના રચેલા

સંસ્કૃતકાવ્યનું

ગુજરાતી ભાષાંતર.

મુંબઈ "નિર્ણયસાગર" પ્રેસ.

સવત ૧૯૪૧ સને ૧૮૮૫.

કિંમત ચાર આના.

પુસ્તકપ્રયોજન.

પ્રસિદ્ધ પંડિત ગટ્ટૂલાલાજીની અતુલ વિદ્વત્તા વિષે કદાચ થોડા સભ્યો જાણીતા હશે, પરંતુ તેઓના નામથી તો કોઈકજ અજાણ હશે. આર્ય ધર્મમાં એમના જેવા કુશલ માત્ર ૫–૧૦ વિદ્વાનો આ દેશમાં ઠામઠામ ફરી, વક્તૃત્વશક્તિ સહવર્તમાન વ્યાખ્યાનો કરી, બોધ આપવા હિંમત પકડી નીસરી પડે તો, આપણા આર્ય લોકોના ધર્મસંબંધિ ડામાડોલ થએલા વિચારો ઠેકાણે આણવાને બસ થાય. પંડિતશ્રીથી આ બધું બનવું કેવળ શક્ય નથી, કેમકે બીજી અનેક વિટંબનાઓ ઉપરાંત એઓ આંખે અપંગ છે. તોપણ, હાલ હાલમાં તેઓએ જાહેર સભાઓમાં વ્યાખ્યાનો આપવાનો, જીજ્ઞાસુઓના મનનું સમાધાન થાય તે પ્રમાણે ધર્મસંબંધી વિકટ સવાલોના ખુલાસા કરવાનો, તથા રાત્રીએ પોતાને ત્યાં આવનાર શ્રોતાઓને ૧—૨ કલાક શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાઆદિ કથા સંભળાવવાનો જે શ્રમ જારી રાખ્યોછે, તેનો પૂરતો લાભ જો આપણા આર્યબંધુઓ લેતાં શીખે, તો તેથી તેઓને અનહદ લાભ થાય એમાં કંઈજ સંદેહ નથી. એ પંડિતજી શતાવધાની છે, એટલે એકી વખતે સો જગ્યાએ ધ્યાન રાખી શકેછે. તેમજ તેઓ શીઘ્રકવિ છે. એઓની વિદ્વતાની ખરી ખૂબી તો, એમના અનેક અવધાનના ચમત્કારો જેના જોવામાં આવે તેજ જાણી શકે.

શ્રી કચ્છ દેશના હાલના મહારાવ શ્રીખેંગારજીના પટ્ટાભિષેકપ્રસંગનું "કચ્છમહોદય" નામનું ૨૧૪ શ્લોકનું એક સંસ્કૃત કાવ્ય કચ્છની પ્રજા તરફથી મીરજા મહારાવશ્રી ખેંગારજી બહાદુરને માનપત્ર દાખલ અર્પણ કરવા માટે, એ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિતજીએ, કચ્છના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી વિશ્વનાથજીદ્વારા વિનંતી થવાથી, રચ્યું છે. આ માંગલિક પ્રસંગના સંબંધમાં કચ્છમાં બડી ધામધુમ થઇ હતી. નામદાર ગવરનર સાહેબ સર જેમ્સ ફરગ્યુસન પણ ત્યાં પધારેલા હતા અને દેશદેશાવર જઈ વસેલી કચ્છી પ્રજાના ડેપ્યુટેશનો પણ પોતાના રાવશ્રીને નજરાણા તથા માનપત્રો અર્પણ કરવા હાજેર થએલા. તેમાં મુંદ્રાનિવાસી શેઠ ખીમજીભાઈ જેરામ સુવાલીની આગેવાની હેઠળ ત્યાંની પ્રજાએ બીજાં કાવ્યો સાથે જે કાવ્ય ભેટ દાખલ આપેલું તે આ કાવ્ય છે. આ કાવ્યની રચના તથા તેમાં સમાવેલા સમય સમયના વિચારો માત્ર સંસ્કૃત વિદ્વાનોજ સમજીને આનંદ પામે તેમ છે. પરંતુ, સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનને અભાવે તેનો કંઈક ભાસ જીજ્ઞાસુઓના ખ્યાલમાં આવે માટે, યોગ્ય ઠેકાણેથી થએલી વિનંતી ઉપરથી, પંડિતશ્રીની મદદથી તેમના એક શિષ્યે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપજાવી કાહાડયું છે. તેનો લાભ કદરદાનોને લેવાને બને માટે આ ચોપાનીઆને આકારે તે પ્રગટ કરવાનો યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

પંડિતશ્રી ગટ્ટૂલાલાજી જેવા અપૂર્વ વિદ્વાનની વાણી વિદ્યાવિલાસી જનો તો વાંચશેજ. પરંતુ, આ "કચ્છમહોદય" નું ભાષાંતર છુટું છપાવી બહાર પાડવાનો વિચાર થવાનું વિશેષ કારણ તો એજ કે મુંબઈ, કલકત્તા, જંગબાર, મસ્કત, કલીકટ, કોચીન અને કંઈક દેશદેશાવરમાં કચ્છ દેશના વતનીઓ વેપાર ધંધાને અર્થે જઈ વસેલાછે તેઓને પણ તેનો લાભ મળીશકે.

આ સર્વ હકીકત લક્ષમાં લેતાં, પંડિતશ્રી ગટ્ટૂલાલાજી જેવા અપૂર્વ મહાત્માના પરિશ્રમનું ફળ આ "કચ્છમહોદય" માત્ર કચ્છીઓજ નહીં, પણ સકળ આર્ય પ્રજા અતિ ઉમંગે વાંચી તેમાં પ્રસંગે પ્રસંગે સૂચવ્યા પ્રમાણેની નીતિએ રાજા પ્રજા ઉભય વર્ત્તે એજ છે મુખ્ય હેતુ જેનો એવો—

મુંબઈ, ગુરૂવાર, તા૦ ૧ લી.
જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૫.

પંડિતશ્રીનો
એક અતિનમ્ર સેવક.

कच्छमहोदयनी संक्षिप्त भाषाटीका.

श्रीकृष्णायनमः

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

જેણે વિશ્વવિષે વિહાર કરવા ઇચ્છા ધરી આદિમાં,
જેના નિર્મલ વિશ્વવંદ્ય ગુણનો વિસ્તાર વેદાદિમાં;
જેણે ભક્તમનોર્થ પૂર્ણ કરવા ધાર્યાં ઘણાં રૂપને,
તે શ્રીકૃષ્ણ કરો સુખી સુવિજયી ખેંગારજી ભૂપને.

પરમ કરૂણ, વિશ્વનું શરણ, શ્રીકૃષ્ણચરણને પ્રણામ કરી, સદ્ગુરૂ શીઘ્રકવિ પંડિત ગટ્ટુલાલજી ઘનશ્યામજી વિરચિત "કચ્છમહોદય" કાવ્યની સંક્ષિપ્ત ગુર્જર-ભાષા-ટીકા લખુંછું. આ કાવ્ય ન્હાનું સરખું ભાસે છે પરંતુ એમાં ઉપમા, શ્લેષ, ઉત્પ્રેક્ષા, વિરોધાભાસ, ઉલ્લેખ આદિ અર્થાલંકારો અને યમક, છેકાનુપ્રાસ, વૃત્યનુપ્રાસ વિગેરે શબ્દાલંકારો ઘણા રચ્યા છે; વાસ્તે તેનો વધારે આનંદ તો સારી રીતે સંસ્કૃત સમજનારાઓથી વાંચીને લેવાઇ શકાય તેવો છે. તે અલંકારોનું સ્વરૂપ અત્રે દેખાડવા પ્રયત્ન કરીએ તો વધારે લંબાણ થાય ને વચે વચે તે (અલંકારોની) વાત આવ્યાથી ઇતિહાસ જાણવાની ઇચ્છાવાળા લોકોનો રસ ચુંથાય માટે તેમ ન કરતાં, બનતાં સુધી સરલ ભાષામાં અર્થ લખુંછું. ભાષાન્તર કરવાનું કામ અધિક કઠિન હોવાથી કેવળ ગુરૂચરણકમલકરૂણાથીજ બન્યું છે.

ભટ્ટ મૂળશંકર વિ. રામજી.

ભાષાંતર.

श्रीहरि रक्षा करो.

(૧) ઘાતકીના (અઘાસુરના) મુખમાં ગયેલા પોતાના મિત્ર ગોપસમૂહને જેણે સહજ સારી રીતે બચાવી લીધો; વનમાં વિહારકરનાર, સુંદર ગોપબાલકનું રૂપ ધારણકરનાર, અને સર્વ દુઃખહર્તા તે શ્રીકૃષ્ણ નિશ્ચય રક્ષા કરો.

(૨) કચ્છભૂમિના સર્વ શૃંગારોમાં ઉત્તમ તિલકરૂપ, ગંગાજળજેવી નિર્મલ

ઘણી કીર્ત્તિથી શોભતા, અને જગતની અમંગલતા તોડવામાં ક્રૂર ગ્રહરૂપ આ મહારાજાધિરાજ શ્રીખેંગારજી દીર્ઘ આયુષ્યવાળા થાઓ.

(૩) શ્રીખેંગારજી ‘ મુક્તોપમ ’ એટલે કોઈ પણ મનુષ્યની ઉપમા જેને લાગુ ન પડે એવા અને મોતી જેવા છે. જેમ મોતી, સરખા ઉત્તમ વંશમાંથી થાય છે તેમ શ્રીખેંગારજી ‘ સમા ’ રાજાના ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયા છે. મોતીમાં જેમ ‘ સાધુરસાનુષંગ ’ (ઉત્તમ પાણી) તથા નિર્મલતા અને દૃઢગુણનો (દોરીનો) અવલંબ તથા ચળકાટ હોય છે તેમજ શ્રીખેંગારજીમાં ‘ સાધુરસાનુષંગ ’ (ઉત્તમ શબ્દો તથા ભૂમિનો સંબંધ) મનની નિર્મલતા, દૃઢગુણોનો સ્વીકાર અને તેવુંજ સ્વાભાવિક તેજ છે. જેમ મોતી ઘણાં ભૂષણ એટલે ઘરેણાંઓમાં ઉપયોગી છે તેમ શ્રીખેંગારજી પણ ઘણાઓનું ભૂષણ કરવામાં (શોભાવવામાં) યોગ્ય છે.

(૪) જેમ ‘ શુદ્ધવૃત્ત ’ (સ્વચ્છ ગોળાકાર) મોતી, મણીને આગળ કરીને સુવર્ણસૂત્રમાં સ્થિર થઇ (સોનાના તારમાં પરોવાઇ) મ્હોટા મનુષ્યોના હૃદય તથા કંઠનું આભૂષણ બનેછે તેમ ‘ શુદ્ધવૃત્ત ’ એટલે શુદ્ધ વર્તણુકવાળા શ્રીખેંગારજી, મણીભાઇને આગળ રાખી સુવર્ણસૂત્રમાં (ઉત્તમ વર્ણોની કર્તવ્ય પરંપરામાં) સ્થિરતા ધરીને મ્હોટા મનુષ્યોના હૃદયમાં અને કંઠમાં આખા કલ્પસુધી ઘરેણા જેવી શોભા કેમ ન આપે ?!

જો ઉત્તમ વર્ત્તણુકના રાજાઓ સારા પ્રધાનને આગળ રાખી સર્વ પ્રજાને પોતપોતાના કર્ત્તવ્યમાં પ્રવર્ત્તાવે તો તેઓને મ્હોટાં મનુષ્યો ઘરેણાની પેઠે હૃદયમાં તથા કંઠમાં રાખેજ. હૃદયમાં નિત્ય તેઓનું સ્મરણ કરે તથા કંઠથી તેમની કીર્ત્તિ ગાય.

(૫) સમવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજાઓની સર્વ પ્રજાવિષે સમતા એટલે સમાનવૃત્તિ એકસરખી ચાલી આવી છે પરંતુ આ શ્રીખેંગારજીમાં સમતા એક બિંદુએ કરીને અધિક છે; કેમકે ઘણી રીતે સત્પુરૂષોને સંમતા છે. (સમતામાં એક બિંદુ વધારિયે ત્યારે સંમતા થાય.)

(૬) કારણમાં જેવા ગુણો હોય તેવા ગુણો કાર્યમાં પણ આવેજ છે. કાર્યમાંથી કાઢયા નીકળતા નથી; માટે શ્રીખેંગારજીમાં તેઓના પૂર્વજોના ઉત્તમ ગુણો દેખાય એ યોગ્યજ છે, એ જણાવવા તેમના વંશનું સંક્ષેપથી[૧] વર્ણન કરીએ છીએ.

---

૧ વિસ્તારથી વર્ણન કરતાં તો રઘુવંશ જેવું મ્હોટું લોકપ્રિય એક કાવ્ય થાય પણ તેવો હાલ સમય ન હોવાથી સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું.

(૭) શ્રીકૃષ્ણથી જામ્બવતીમાં ઉત્પન્ન થયેલા, શિવજીના અંશરૂપ[1] સામ્બ નામના પતિને પામીને ગુણ-રૂપથી ધન્ય એવી રામા નામની કુમ્ભાંડની પુત્રિ પૂર્ણ કામનાવાળી થઈ.

(૮) બાણાસુરને શિવજીના ધામમાં મોક્ષ મળ્યા પછી તેની રાજધાની રાજાવિનાની થયાથી દ્રવ્યની નિધિરૂપ એ પૃથ્વી બાણાસુરના મંત્રી કુમ્ભાંડને મળી.

(૯) રમણીય ચરિત્રવાળી કુમ્ભાંડની પુત્રિ રામાને સામ્બથકી ઉષ્ણિક્ નામનો પુત્ર થયો. તેણે તે રાજભૂમિનું પાલન કરી, તેને સ્થિરલક્ષ્મીવાળી તથા ઉપદ્રવ વિનાની કરી.

(૧૦) અનેક રીતનાં સુખોસહિત પોતાનાં નાનાના[2] ઘરમાં ઉષ્ણિક્ રહેતો હતો તેથી યાદવાસ્થલીરૂપ વિપત્તિસમૂહથી બચી ગયો. કુમ્ભાંડને પુત્ર ન હોવાથી તે શોણિતપુર નામની રાજધાની ઉષ્ણિક્‌ને મળી. અનેક માણિક્યમણિનાં કિરણોથી લાલાઇવાળા તે પુરનું 'શોણિત' નામ ઉચિત હતું.

(૧૧) એ ઉષ્ણિક્‌ના વંશમાં (૧૩૫ નંબરે) દેવેન્દ્ર નામનો રાજા થયો. જેમ ઈન્દ્ર ગુરૂના (બૃહસ્પતિના) વચનને અનુસરે છે, પવિત્ર (વજ્રવાળો) છે, બુધવૃન્દને (દેવસમૂહને) આનંદ આપેછે તેમ એ રાજા પણ ગુરૂના વચનને અનુસરનાર, પવિત્ર (શુદ્ધ) બુધવૃન્દને (પંડિતસમૂહને) આનંદ આપનાર હતો તેથી તેનું દેવેન્દ્ર નામ યથાર્થ છે. અતિચતુર દેવેન્દ્ર, વેદની પેઠે ચાર પુત્રને પામ્યો. જેમ વેદમંત્રો બ્રાહ્મણભાગને મળતા હોયછે તેમ તે ચારેના મંત્રો (સલાહના વિચારો) ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને મળતા હતા.

(૧૨) અશ્વપતિ, ગજપતિ, નરપતિ અને ચોથો ભૂપતિ હતો. એ ચારે 'નયવનધર્મરત' (નીતિસમૂહને અનુકૂલ ધર્મોમાં આસક્ત) હતા. યવનધર્મમાં પ્રીતિવાળા ન હતા તેથી યવનધર્મનો વધારો થતાં, અમને બલાત્કારથી યવન બનાવશે એવો તેઓને ભય થયો.

(૧૩) પારકા ધર્મથી મિશ્રિત થયેલા મિશ્ર નામના પોતાના દેશને છોડીને એ ચારે એક ગિરિવર્યને[3] (ઓસમના ડુંગરને) શરણે ગયા. નિર્બલ અને લોભી પુરૂષ

---

૧ સામ્બને કોઈ ઠેકાણે શિવજીનો તથા કોઈ ઠેકાણે કાર્તિક સ્વામિનો અંશ કહેલો છે તો આમાં બન્નેવાત સંભવેછે. ૨ નાનાના એટલે પોતાની માના પિતાના. ૩ ગિરિવર્ય એટલે વાણીમાં ઉત્તમ વિદ્વાન્ પણ કેહેવાય. ધર્મસંકટ વખતે એવાનો આશ્રય લેવો ઉચિત છે.

જેની તેની પાછળ લાગી, સામ, દામ, ભેદ, અને દંડ આ ચાર ઉપાયમાંથી પહેલાજ ઉપાયને સ્વાધીન કરી શકેછે તેવી રીતે તેઓની પાછળ લાગેલા યવનગુરૂએ ચાર જણમાંથી પહેલો જ અશ્વપતિ (ઉગ્રસેન) તેનેજ સ્વાધીન કર્યો.

(૧૪) બાકી રહેલા ગજપતિ વિગેરે વિખ્યાત કીર્ત્તિવાળા થયા. પોતાના બાહુ-બલથી અહીં તેઓએ મ્હોટા મ્હોટા ભૂમિભાગો સ્વાધીન કરી લીધા, ને તે ત્રણ જણથી રજપૂતોના વંશો ઘણા વધ્યા.

(૧૫) તેઓમાંના ત્રીજા નરપતિએ પોતાના નીતિરૂપ બલથી બાદશાહને મારી, ગિઝની નામની રાજધાની મેળવીને નરપતિ એવું પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું. (અર્થાત્ રાજા થયો.) અને જામ એવું પોતાનું નામ ધારણ કર્યું.

(૧૬) તે નરપતિનો નીતિથી નિર્મલ 'સમા' નામનો પુત્ર થયો. જેમ વરૂણ દેવ સારી યુક્તિવાળા 'પાશ' નામના શસ્ત્રથી દૈત્યરૂપ શત્રુને જીતી, 'નદીન' (સમુદ્રને) પોતાનું ઘર કરી 'સિંધુના' (મ્હોટી નદિયોના) રાજા થયા તેમ આ સમો જામ દાનથી અને ઉત્તમ યુક્તિરૂપ પાશથી શત્રુઓને જીતી પોતાના ઘરને 'નદીન' (સમૃદ્ધિયુક્ત) કરી સિંધુમાં (સિંધ દેશમાં) અધિપતિ થયો.

(૧૭–૧૮) સમા જામનો વંશ સિંધુ દેશમાં ફેલ્યો. તે વંશે લક્ષ્મી મેળવીને ધર્મમાં ધારણાવાળી બુદ્ધિ રાખી હતી. ક્ષત્રિયો પાસેથી અનેક દેશો અને વેદાભ્યાસવાળા બ્રાહ્મણો પાસેથી અનેક 'આદેશો' (ઉપદેશો) મેળવી મેળવીને વૃદ્ધિ પામતા તે વંશમાં, સમા જામથી ૧૦ મો લાખિયાર નામનો માનીતો રાજા થયો. પોતાના કુલની કીર્ત્તિ વધારવાની કામનાથી તેણે 'સમૈ' (નગર ઠઠ્ઠા) નામનું શહેર વસાવ્યું.

(૧૯) ત્યાર પછી તેના કુળમાં ૮ મો (લાખિયારભડસુધાં ગણીએ તો ૯ મો) જામ 'જાડો' રાજા થયો. તેનો ભાઇ 'વેરઇ' હતો તેને જોડલાના બે પુત્ર થયા હતા.

(૨૦) જાડા જામને પહેલાં પુત્ર ન હતો તેથી પોતાના ભાઇના બે પુત્રમાં મ્હોટા લાખાને દત્તક લીધો. લાખો જામ જાડાનો પુત્ર થયો. જોડલામાં સાથે જનમ્યો હતો તેથી તે દેશની ભાષાને અનુસારે તેનો વંશ 'જાડેજા' આ નામથી કહેવાય છે.

(૨૧) ઉદાર, બારીક વાત જાણનાર, અથવા બારીક નિશાનને વેધનાર અદ્વિતીય વીર જામ લાખો રક્ષાશીલ હતો. તે પોતાથી ઉલટા[1] ક્ષારગુણવાળા (ખારથી

૧. 'રક્ષા' એ અક્ષરો ઉલટા વાંચીએ ત્યારે ક્ષાર થાય.

ભરેલા) સિંધ દેશને છોડી, પોતાના ભાઇ લાખિયાર સહિત કચ્છમાં આવી વસ્યો.

(૨૨) પોતાના પૂર્વવંશમાં જનમેલા મોડ-મનાઈ વિગેરે પુરૂષોએ બીજાઓનો પરાભવ કરી પૂર્વકાળમાં મેળવેલા આ કચ્છ દેશમાં લાખો જામ સારી રીતે રાજ્ય ભોગવી પોતાના પુત્ર રાયધણને રાજ્ય સોંપી સ્વર્ગે ગયો.

(૨૩) સત્પુરૂષ, બ્રાહ્મણોની વાણીને અનુસરનાર તથા કાર્યચતુર જામ રાયધણ જેમ પોતાના આયુઃસમયમાંથી ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ એ ચારે પુરૂષાર્થોમાટે જુદો જુદો સમય વહેંચીને તે માહેલા ચોથા મોક્ષ પુરૂષાર્થમાટે વધારે વખત આપતો હતો તેમજ તેણે પોતાના પૂર્વ પુરૂષોએ માન્ય કરેલા 'માતૈં' નામના બ્રાહ્મણની વાણીને અનુસરી, ચારે પુત્રો માટે સ્વરાજ્યમાંથી જુદો જુદો ભાગ વહેંચી ચોથા પુત્ર 'ઓઠા' જામને મ્હોટો ભાગ આપ્યો. (અર્થાત્ કચ્છના મુખ્ય રાજા 'ઓઠાજી' થયા.)

(૨૪) જામ રાયધણજીના પુત્રોમાં ઓઠા જામ ચોથા, પણ નીતિમાં પહેલા હતા; તેમણે કચ્છમાં પોતાની સત્તા વર્ત્તાવી. ઓઠાજીના પુત્ર 'જાહો' જામ અને તેના 'વેહેણ' જામ થયા.

(૨૫) વેહેણજીએ વિચાર્યું કે ઉત્તમ યુદ્ધોમાં સ્થિર રહેવાય એટલે કોઈ વાર પણ તેમાં પરાજય ન થાય તોજ રાજાઓનું શ્રેય છે. આ વિચારથી પોતાના ગામ 'લાખિયારવિયરામાંથી' સ્થિતિ છોડી 'હબા' નામના ડુંગરમાં વાસ બાંધી નિરંતર રહ્યા. તેમના પુત્ર જામ મૂળવોજી થયા.

(૨૬) મૂળવોજી જેમ પોતાની પ્રજામાં અને દાનોમાં 'મુક્તકર' (પ્રજા ઉપર વધારે કર ન નાખનાર) હતા તથા દાનોમાં તેમનો હાથ છૂટો હતો તેમજ કુલદેવીના આરાધન કરવામાં પણ તેઓ મુક્તકર એટલે છૂટા હાથવાળા થયા. (રોગથી બન્ને હાથ બંધાઈ ગયા હતા, તે દેવતાના આરાધનથી છૂટયા.)

(મુળવોજી કાઠીની સાથે ટંટામાં દેવ થયા). મુળવાજી પછી તેના પુત્ર જામકાંયાજી થયા. તમઃસ્વભાવ (તામસ સ્વભાવવાળા તથા અંધકાર જેવા સ્વભાવવાળા) એથીજ સવિતાના (સૂર્યના અને પોતાના પિતાના) દ્વેષિ કાઠીઓને કાંયાજીએ માર્યા.

(૨૭) કાંયાજી પછી તેના પુત્ર જામ આમરજી ગાયની માફક પૃથ્વીનું ધારણ અને પોષણ કરતા હતા. આમરજીના રાજ્યમાં ટકો બેસાડવો, આ મરજીથી કાબુલની એક ફોજ આવી તેને આમરજીએ મારી પાછી વાળી મૂકી. આમરજી

પછી તેના પુત્ર જામ ભીમજી થયા; તે શત્રુને ભય આપે એવા શક્તિમાન્[1] હતા. ભીમજી પછી તેના પુત્ર શૂરવીર જામ હમીરજી થયા.

(૨૮) હમીરજી ગરીબનાથ નામના તપસ્વિને એક કલશ ભરી સારૂં પય આપી તેના આશીર્વાદથી આખી 'કચ્છ પયોધિમેખલા' (કચ્છભૂમિ) પામ્યા. (તપસ્વિને થોડું આપ્યાથી પણ ઘણું ફલ થાયછે તેનું ઉદાહરણ એ કે થોડું પય આપવામાં હમીરજીને પયોધિમેખલા મળી.) ઘણા વખત પર્યંત રાજ ભોગવ્યા પછી, કચ્છના મુખ્ય રાજા આ હમીરજીને શત્રુએ (રાવલ જામે) કપટ કરી ઈન્દ્રના અતિથી કર્યા- એટલે સ્વર્ગે મોકલ્યા.

(૨૯) હમીરજીના પુત્ર ખેંગારજી હતા. પોતાના તાત હમીરજી જ્યારે ઈન્દ્ર- મિત્ર થયા (સ્વર્ગે ગયા) અને (ખેંગારજીને પકડી મારી નાખવાના વિચારથી) શત્રુ તરફથી મ્હોટો ઉપદ્રવ જ્યારે ઉઠયો ત્યારે ખેંગારજી મનમાં અંગારસદૃશ પરિ- તાપયુક્ત થયા. પણ અત્યંત ધીરબુદ્ધિવાળા તેઓ પ્રયત્નથી પોતાના નહાનાભાઇ 'સાહેબજી' સહિત રાજપુર એટલે અમદાવાદ ગયા.

(૩૦) (સિંહને મારવા તૈયાર થયેલા અમદાવાદના રાજાના હાથીઉપર તે સિંહ 'કૂદિ આવવા લાગ્યો તે વખતે) ખેંગારજીએ પ્રથમ શક્તિ દેવી પાસેથી મેળવેલી શક્તિએ (એટલે સાંગે કરી) તે જંગલી સિંહને મૃત્યુના મુખમાં આપી, રાજામાં સિંહ જેવા અમદાવાદના રાજાને મૃત્યુના મુખમાંથી છોડાવ્યો. રાજાનો જીવ બચાવવા- થી તે ભૂમિના મસ્તક ઉપર અને પોતાની બેહેનના[2] મસ્તક ઉપર સૌભાગ્યસૂચક શોભા કરનારી જાણે રાતી સિંદૂરની રેખા કરી હોય તેવી તે સિંહના લોહીની લાંબી રેખા એ પૃથ્વી ઉપર કરી.

(૩૧) આ બનાવ ઉપરથી અમદાવાદના રાજાએ ખેંગારજીને ઘણા માનરૂપી સમૃદ્ધિ આપી અને આ લોકમાં જે સ્થાન મેળવવાની ઈચ્છા ખેંગારજીના મનમાં હોય તે સ્થાન મેળવી આપવા તૈયાર થયો. તેણે જામ એવું નામ છોડાવી રાવ એવો ખિતાબ ખેંગારજીને અર્પણ કર્યો.

(૩૨) સંતોષ પામેલા તે અમદાવાદના રાજા પાસેથી સેના વગેરેની સહાયતા

---

૧. આથીજ ભાયાતોએ કુંવર આમરાણી પાસેથી લઈ ભીમજીનેજ રાજ્ય ચલાવાનો આગ્રહ કરી પાઘડી બંધાવી હતી.

૨. ખેંગારજીની બેહેન અમદાવાદના રાજાને પરણી હતી.

મેળવીને ખેંગારજીએ પ્રથમ, બીજા લોકોએ હરી લીધેલી સઘળી કચ્છભૂમિને જીતી સ્વાધીન કરી. અને પોતાના વંશમાં થયેલા પૂર્વ પુરૂષોએ પ્રીતિપૂર્વક સેવેલી રાજલક્ષ્મીને ફરીથી ખેંગારજી પ્રીતિપૂર્વક સેવવા લાગ્યા. તેઓના શત્રુઓ ઉપર દૈવકોપ[1] થયો તેથી તે શત્રુઓ મુક્તકચ્છ થઇને (કચ્છ દેશ છોડીને અને બીતિથી દોડતાં જઓની કાછડી જાણે છુટી ગઈ છે એવા થઇને) વેગથી દોડી નાસી ગયા.

(૩૩) પરાક્રમથી સારી રીતે શોભિત અને મોટા સંગ્રામો કરનાર ખેંગારજીએ શત્રુઓને જીતીને ૧૬૦૨ ના વર્ષમાં અંજારનામક શેહેરના દરવાજા ઉપર ઉત્તમ શોભાયુક્ત અને વિજયસૂચક તોરણ બાંધ્યુ. વિજયશ્રીના હૃદય ઉપર હાર જાણે લટકતો હોય તેવું તે તોરણ શોભવા લાગ્યું.

(૩૪) જેમ હરિચરણમાં આસક્ત ગરૂડજી, ઘણાઝેરી, ક્રૂર, અહીન (મોટા સર્પરૂપ) શત્રુઓને વેગથી પોતાના પક્ષના (પાંખના) ઉદ્યમે કરી જોરથી મારેછે તેમ ખેંગારજીએ પણ કર્યું. તેઓ પણ હરિપદરત હતા. (શ્રીહરિચરણના ભક્ત અને આ લોકમાં ઇંદ્રજેવી પદવી મેળવવામાં આસક્ત હતા.) તેઓએ પણ ઘણા ઝેરી, ક્રૂર, અહીન (સર્વપ્રકારે સમર્થ) શત્રુઓને પોતાના પક્ષની સહાયતાથી તુરત જોરથી જીતી લીધા હતા. સંવત્ ૧૬૦૫ ના વર્ષમાં તેઓએ ભુજંગનગર (ભુજ એ નામનું શેહેર) વસાવ્યું. સર્પજેવા શત્રુઓને જીતીને ગરૂડજીની માફક મેં સંપત્તિ મેળવી છે. આમ પોતાની શક્તિ સુચવવા માટેજ તેઓએ એ શેહેરનું નામ ભુજંગનગર રાખ્યું હશે કે શું ?

(૩૫) પોતાના ભુજમાં (બાહુમાં) રહેલી પરાક્રમસંપત્તિ કાચમાં પ્રતિબિંબની માફક જેમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે એવા ભુજંગનગરમાં ખેંગારજીએ સદાનિવાસ રાખ્યો. અને શત્રુરૂપ હાથિઓને રોકનાર તે ખેંગારજીએ પ્રથમ પોતાને રહેવાનું શેહેર (જામ લાખાજીનું વસાવેલું લાખીયારવિઅરો એ નામનું) ચારણોના સંતોષને માટે તેઓને દાનમાં આપી દીધું.

(૩૬) શત્રુવર્ગ ઉપર નિરવધિ કોપ કરનાર અથવા શત્રુઓને અપરાધનું ફલ આપી કોપ[2] છોડી દેનાર, પોતાનો આશ્રય કરનારા લોકોએ જે પોતાનું કામ

---

૧. ભાગ્યનો કોપ અને આશાપુરા એ નામની કુલદેવીનો કોપ.

૨. મ્હોટા મનુષ્યોનો કોપ અલ્પ કારણુપર સર્પ જેવો દીર્ઘ હોતો નથી. અપરાધનો યોગ્ય દંડ એજ સુજનોના કોપનો અવધિ છે.

બજાવ્યું હોય તેથી અધિક તેઓનો ઉપકાર કરનાર, પોતાના વંશમાં પ્રતિસમય વધારે ઉત્કર્ષવાળી ને ઉત્તમ નીતિભરેલી બુદ્ધિનું રક્ષણ[1] કરવામાટે અને નિરન્તર તેઓને યાદ કરવામાટે ગામો વિગેરે ઇનામો ખરી વખતે કામો બજાવનારા લોકોને તેમણે આપ્યાં. (જેમકે છઠ્ઠીર બુઠ્ઠાને ૭ ગામ, ભીંયાકકલને ૧૨ ગામ તથા ગોરજી માણેક મેરજીને ૧૨ ગામ વિગેરે કેટલું એક આપ્યું. ઇત્યાદિક બાબત કચ્છના ઇતિહાસ વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે.)

(૩૭) કચ્છના ઉત્તમ રાજા ખેંગારજી ઘણાં વર્ષો સુધી સંપૂર્ણ[2] કચ્છભૂમિનો ઉપભોગ કરીને દેવલોક ગયા; પછી સંવત્ ૧૬૪૨ ના વર્ષમાં ખેંગારજીના પુત્ર ભારમલ્લજીએ તરત રાજ્યભૂમિનો ભાર ધારણ કર્યો. (એમ કરવું ભારમલ્લજી એ નામને છાજે છે. રાજ્ય વિગેરેનો ભાર ધારણ કરવામાં મલ્લ એટલે સમર્થ તે ભારમલ્લ.)

(૩૮) ભારમલ્લજીના ભાઇ ભોજરાજજીના પુત્ર અલિયાજીએ બહોળું કચ્છનું રાજ્ય આંચકી લેવા તજવીજ કરી તથા વિંઝાણ સુધીની સીમા દબાવી લીધી. પરંતુ "પોતાના ભાઇનો પુત્ર જાણીને કુટુંબમાં કલેશ કરવો એ થોડી બાબતમાટે ઉચિત નહીં." એ વિચારથી રાવશ્રીએ તે વાત ઉપર વધારે લક્ષ આપ્યું નહીં. આવાં આચરણોથી ધીર પુરૂષોમાં મુખ્ય માનવા લાયક તેઓ હતા અને ખરચ કરવામાં વધારે ઉદાર હતા તેથીજ "ખટયો ખેંગાર ભોગવ્યો ભારે" આ લોકોક્તિ તે દેશમાં ચાલેછે. રાસાઇ કોરી આ નવું ચલણ તેઓએ ચલાવ્યું.

(૩૯) ભારમલ્લજીએ જેમ અહિં સુધર્માલંબ (ઉત્તમ ધર્મનો આશ્રય કર્યો હતો) તેમ પરલોકમાં પણ સુધર્માલંબ (સુધર્મા નામની દેવસભાનો આશ્રય) કર્યો. (સંવત્ ૧૬૮૮ કાર્તિક શુદિ ૨) ને દિવસે તે દેવ થયા. 'અને તેઓના પાટવી કુંવર જેહોજી તેઓનાથી પ્રથમજ દેવ થયા હતા.' તેથી ભારમલ્લજી પાછળ જેહોજીના પુત્ર ભોજરાજજી સંવત્ ૧૬૮૮ ના વૈશાક વદી ૧૧ ને દિવસે રાજા થયા. ભોજરાજ આ નામ ધારણ કરવાથી ધારાના રાજા પ્રસિદ્ધ ભોજરાજા

---

૧. ઉપકાર તથા અપકાર કરવામાં મારી પેઠે સાવધાન રહેવું. કોઇએ પણ કરેલો ઉપકાર ભૂલી કૃતઘ્ન થવું નહીં. આ શીખામણ પોતાના વંશને શ્રીખેંગારજીએ ગામ વિગેરે સ્થિર ઇનામો વહેંચી સૂચવી છે.

૨. પ્રથમ કચ્છમાં જામ રાવળજી વિગેરે હોવાથી સંપૂર્ણ કચ્છનું રાજ્ય એકને સ્વાધીન ન હતું તે પહેલા ખેંગારજીના વખતથી થયું.

જેવો વિદ્યાવૃદ્ધિ કરવાનો અભિલાષ તેઓને હતો. વિદ્વાનોના સત્કારને માટે ઘણાં સારાં દાનો તેઓ આપતા હતા.

(૪૦) ભોજરાજજી પોતાની પ્રજાનેજ પુત્રો માની પાળતા હતા. તેઓને કંઈ પ્રજા થઇ નહોતી. પોતાના ભાઈ મેઘજીના પુત્ર ખેંગારજીને તેઓએ દત્તક લીધા. ભોજરાજજી પાછળ ખેંગારજી સંવત્ ૧૭૦૨ માં કચ્છની ગાદીપર આવ્યા.

(૪૧) કોઈ કારણથી એક ચારણસ્ત્રીએ ખેદપામી શાપ આપ્યો, તેથી ખેંગારજી સ્વર્ગવાસી થયા. આ બનાવથી તેણે બીજા રાજાઓને સૂચના આપી છે કે રાજાઓએ કોઇ પણ કાળે ઉદ્ધતરીતે વર્ત્તવું નહીં.

(૪૨) ખેંગારજી પાછળ તેના એક અનૌરસ પુત્ર હમીરજીને ગાદી સોંપી હતી પરંતુ ઉત્તમ મોતીના હારમાં ગુંથાયલા મ્હોટા મણિઓના મધ્યમાં ગુંથી દિધેલા એક કાચની માફક કુલીન ક્ષત્રી રાજાઓની પરંપરામાં બેસાડી દિધેલા તે હમીરજીને ખેંગારજીના ભાઇ તમાચીજીએ પોતાના સામર્થ્યથી ઉખેડી નાંખ્યો.

(૪૩) સંવત્ ૧૭૧૧ માં નિર્મળ કચ્છ દેશનું રાજ્ય રાવશ્રી તમાચીજીને મળ્યું. તેઓ પોતાના પ્રાચીન પુરૂષોની પેઠે પૃથ્વીનું પાલન કરી સંવત્ ૧૭૨૨ માં સ્વર્ગવાસી થયા.

(૪૪) તમાચીજીની પાછળ તેના જ્યેષ્ઠપુત્ર રાયધણજીને રાજનીતિ પ્રમાણે કચ્છ દેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. (જહાંગીરશાહે માફ કરેલી ખંડણી રાવશ્રી પાસેથી પાછી લેવા અમદાવાદના નવાબે પ્રયત્ન કીધો હતો પણ તે વ્યર્થ.) જેમ પતિ સ્ત્રીના કર (હાથ) નું ગ્રહણ કરેછે તેમ પૃથ્વીનો કર (વેરો) ગ્રહણ કરનાર લક્ષ્મી અને બુદ્ધિથી સમૃદ્ધિવાળા રાયધણજીએ પોતાની પૃથ્વીનો કર નવાબને આપ્યો નહીં.

(૪૫) સંવત્ ૧૭૫૪ માં રાયધણજી સ્વર્ગવાસી થયા ત્યાર પછી તેના પુત્ર પ્રયાગમલ્લજી બળથી પોતાની મેળે પોતાના પિતાની ગાદી ઉપર બેઠા.

(૪૬) નવાનગરના જામ તમાચીજી પાસેથી બીજા લોકોએ "નગર" દબાવી લીધું હતું, તેઓ રાવશ્રીને શરણે આવ્યા ત્યારે રાવશ્રીએ ફોજ વિગેરેની મદદ કરીને ફરીથી નવાનગરમાં તેઓનું સ્થાપન કર્યું. અને ત્યાર પછી પ્રયાગમલ્લજીએ "મહારાવ" એ પદ ધારણ કર્યું. (જામ તમાચીજીએ રાવશ્રીને બાળાંમ્ભાનો કીલ્લો આપ્યો હતો.) શત્રુનો પણ ઉપકાર કરનાર સત્પુરૂષોને લક્ષ્મી તો વશ થએલી જેવી હાથમાંજ રહેછે.

(૪૭) સંવત્ ૧૭૭૨ માં પ્રયાગમલ્લજી સ્વર્ગે ગયા ત્યાર પછી અગાધ[1] બુદ્ધિવાળા નીતિથી ઉદ્યોગ કરનાર તેઓના પુત્ર ગોડજી (પોશવદ ૮ ને રોજ) ગાદીએ બેઠા. તેઓએ ત્રણજ વરસ પૃથ્વીનું પાલન કર્યું.

(૪૮) ગોડજીની પાછળ સંવત્ ૧૭૭૫ માં (માગશર વદ ૮ ને દિવસે) તેઓના પુત્ર દેશલજી રાજગાદીએ બેઠા. તેઓએ ભાયાતોનો સત્કાર સારો રાખ્યો હતો તેથી તેઓના વખતમાં કોઇ પણ ભાયાતને કાંઇ પણ ક્લેશ ન હતો.

(૪૯) જેમ વેગથી ઉદ્ધત થએલી નર્મદાને સહસ્રાર્જુન નામના પ્રાચીન રાજાએ પોતાના બાહુબળથી પાછી વાળી હતી તેમ ઉદ્ધત થઇ આવેલી અમદાવાદના નવાબની ૫૦ હજાર માણસની ફોજને પોતાના ભાયાતરૂપી બાહુના બળથી રોકીને દેશળજીએ પાછી વાળી મૂકી.

(૫૦) સર્વ તંત્ર (કાર્ય) માં કુશળ દેવકરણ શેઠ નામના પ્રધાનની સહાયતાથી દેશલજી સઘળા અર્થ સિદ્ધ કરી લેતા હતા. જેમ સર્વ તંત્રમાં[2] કુશળ લોકોની સહાયતાથી નવરાત્રનો વખત સુપ્રસન્ન નવદુર્ગ (નવદુર્ગાની કૃપા સંપાદન કરનાર) થઇ પડે તેમ રાજ્યસંબંધી સર્વ તંત્રો (યુક્તિઓ) માં કુશળ દેવકરણ શેઠની સહાયતાથી, શ્રીદેશળજીએ આખા કચ્છને સુપ્રસન્ન નવદુર્ગ (સ્વચ્છ નવા નવા કિલ્લાવાળો) કરી મૂક્યો.

(૫૧) સારો કવિ કોશ (શબ્દસંગ્રહ) ની સંપત્તિથી પોતાના પદ (શબ્દ) ને ઉત્તમ બનાવી શકે. રાજા પણ કોશ (ખજાના)ની સંપત્તિથી પોતાના પદ (સ્થાન)ને ઉત્તમ બનાવી શકે. સત્પુરૂષોના ઉપદેશથી સારી બુદ્ધિ મેળવનાર દેશળજીએ આ વાત પોતાના અનુભવથી જાણી હતી. આપત્તિ વખતે ખજાનો કેવો કામ આવેછે તેનો અનુભવ તેઓએ અમદાવાદના નવાબ સાથે લડાઇના પ્રસંગમાં લીધો અને તે સમાધાન થયા પછી ખજાનાનો સંગ્રહ તેઓએ સારો કર્યો.

(૫૨) સંવત્ ૧૮૦૮ માં દેશળજી સ્વર્ગવાસી થયા. ત્યાર પછી તેઓના પુત્ર લખપતજી રાજગાદી ઉપર આવ્યા.

---

૧ બુદ્ધિનું અગાધપણું તથા રાજનીતિ પ્રમાણે ઉદ્યોગ, આ બંન્ને બાબત તેઓમાં રાયધણજીના મરણદિવસે બીજા કુંવરોને નસાડી મૂકવા વગેરે કામોથી સ્પષ્ટ જણાયછે.

૨ શક્તિ વગેરેનું આરાધન બતાવનારા એક જાતના ગ્રંથો.

(૫૩) રાજા એવું ચંદ્રમાનું પણ નામ છે. જેમ ચંદ્રમા સવિતાને[1] અદૃશ્ય રાખી ઉદય પામેછે અને રાત્રિમાંજ સારી રીતે દેખાયછે, દિવસે ઘણુંકરીને લોકોની નજરે ચઢતો નથી અને પોતાને દૃષ્ટિદોષ ન લાગવામાટે આ અત્યલ્પ કલંકનું ધારણ કરેછે તેમ લખપતજીએ પણ જાણે રાજાપણું સાર્થક કરવા આ બધી-રીત પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી હતી.

(૫૪) ચંદ્રમાની કલાઓ તો સોળજ છે અને તે કેટલાએક દિવસ સુધી વધે છે તથા કેટલાએક દિવસસુધી ઘટે છે. લખપતજી રૂપ ચંદ્રે તો પોતાના દેશમાં પ્રજા-નો સંતાપ શાંત કરવા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિજ પામનારી ઘણી કલાઓનું[2] સ્થાપન કર્યું એ આશ્ચર્ય છે.

(૫૫) લખપતજીએ દિલ્લીના બાદશાહ અહમદશાહને પ્રસન્ન કરી તેની પાસે-થી 'મિરઝાં' એ કિતાબ મેળવ્યો, તથા કાબુલના મહમદશાહ પાસેથી 'મહારાજા-ધિરાજ એ પદવી મળી.

(૫૬) લખપતજીએ યોગ્ય પાઠશાળા[3] સ્થાપીને ઉત્તમ વ્રજભાષાનો પ્રચાર પોતાના દેશમાં કર્યો ને પોતે પણ તે ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી સત્પુ-રૂષની વાણીઓ આજપણ તેઓને વખાણે છે.

(૫૭) સંવત્ ૧૮૧૭ માં રાવ શ્રી લખપતજી ઇન્દ્રધામને પ્રાપ્ત થયા. ત્યાર પછી તેઓના પુત્ર ગોડજીએ પોતાની ભુજા ઉપર ભુજની રાજલક્ષ્મીનું ધારણ કર્યું.

(૫૮) સિંધના રહેવાસી હુસેન તથા લાખાને અને બીજા પણ જેઓ પોતાને શરણે આવી રહ્યા તેમની રક્ષા કરવામાં રાવ શ્રી ગોડજી ધીર મનવાળા હતા. હુસેન તથા લાખાને હુમલો કરી પકડી લેવા યવનનાયક સિંધનો દીવાન મીર આવ્યો હતો પણ ગોડજીની સેનાએ તેની સેનાને જીતી લીધી, તેથી શરમ ભરેલી રીતે પાછો ફરીને આંખમાં આંસુ લાવતો પોતે સિંધ ચાલ્યો ગયો.

---

૧ ચંદ્રમાના અર્થમાં સવિતા એટલે સૂર્ય અને રાજાના અર્થમાં સવિતા એટલે પિતા.

૨. દ્વારકાના વાઘેર રામજી વિગેરેના હાથથી ઘડિયાલ વિગેરે કલા કૌશલ્યનાં અનેક કામો લખપત-જીએ પ્રવર્ત્તાવ્યાં તે હજી સુધી ચાલેછે.

૩. ભટ્ટાર્કજી કનક કુશલજીના મુખ્યત્વ નીચે એક શાળા સ્થાપી અને ગમે તે દેશના વિદ્યાર્થી આવે તેમને પેટીયાં આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. હજી પણ એ શાળા ચાલે છે ને અધ્યાપક ભટ્ટાર્કજી જીવણ કુશળજી છે.

(૫૯) પોતાની ભૂમિનું પાલન કરનાર મૂર્ત્તિમાન્ જાણે પોતાની બે ભુજાજ હોય શું ! અથવા કચ્છપ્રજાની સાક્ષાત્ બે આંખોજ હોય એવા બે પુત્રો અહીં રાખી ગોડજી સ્વર્ગવાસી થયા.

(૬૦) સંવત્ ૧૮૩૫ શ્રાવણ શુદિ ૧૪ ને દિવસે ગોડજીના પુત્ર રાયધણજી ભુજની રક્ષા કરનાર ભુજવાળા પોતાના પૂર્વ પુરૂષોના રાજ્યાસન પર બેઠા. એ સમય ઘણો કઠણ હતો તોપણ બહોળી બુદ્ધિવાળા પોતાના મંત્રીની સહાયતાથી રાજ્યનું કામ ચલાવ્યું.

(૬૧) થોડા વયમાં જેઓ મ્હોટા પદને પામેલા, અને તેથી ધન-સ્વજન વિગેરેનો મદ જેઓને થવાનો સંભવ છે એવા કોમલ બુદ્ધિવાળા રાજકુમારોને સદા સજ્જનો સાથે સંગતિજ શ્રેયસ્કર છે.

(૬૨) કુજનોના ઉપદેશથી પોતાનો ધર્મ છોડી પરધર્મમાં પ્રવેશ કરનાર રાજા પોતાના ધનને અને સમુદાયને છોડે છે તથા મ્હોટું બંધન પામેછે.

(૬૩) આ નીતિ અને વિનયનો સ્વકીયોને ઉપદેશ જાણે કરતા હોય એમ રાયધણજીએ કોઈ યવનના કહેવાથી અને દૈવયોગથી કેટલાંએક કામો જુદી રીતે કર્યાં; માટે તેઓને (રાયધણજીને) કોઈ સ્થાનમાં રોકી રાખી, અનેક મનુષ્યના કહેવાથી તેમના ભાઇએ રાજ્યકાર્ય ચલાવ્યું.

(૬૪) રાયધણજીના ભાઈ દેવ થયા પછી પાછી રાજની સત્તા રાયધણજીના હાથમાં આવી. સંવત્ ૧૮૭૦ માં હાથી-ઘોડા વિગેરેથી સંપૂર્ણ એવા પોતાના ભૂમિભાગને સ્વશરીરથી સૂનો કરી પરલોક ગયા.

(૬૫) રાયધણજીના ગયા પછી તેમના પુત્ર ભારમલ્લજીએ પોતાની બે ભુજા ઉપર રાજાઓને લાયક બાજૂબંદ સહિત ભુજ રાજધાનીનો ભાર ધારણ કર્યો.

(૬૬) જે કોલકરાર કર્યા હોય તે રાજાએ અવશ્ય પાળવા. ઉત્તમ આર્ય રાજાઓએ કોલકરાર કરવા તે પ્રથમ વિચારીનેજ કરવા. અત્યંત શાંત વૃત્તિવાળા ભારમલ્લજીએ પોતાના આચરણથી આ નીતિયો જાણે સૂચવી છે કે શું ? (કંપની સરકાર સાથે થયેલા કોલકરારો બરાબર ન નભી શકવાથી ભારમલ્લજીને સ્થાને તેમના ત્રણ વર્ષના પુત્ર શ્રીદેશલજીને કંપનીએ ગાદી સોંપી હતી ને ભારમલ્લજીને નજર કેદ જેવા રાખ્યા હતા.)

(૬૭) દેશોમાં જેમની કીર્ત્તિ શોભેછે એવા કુમાર દેશલજીરૂપ પોતાના બાલક રાજાને પ્રત્યક્ષ જોઇને પણ સમાન વૃત્તિવાળા, મત્સરરહિત, ધૈર્યવાન્ ભારમલ્લજી, કુંવર દેશલજીસહિત મહેલમાં આનંદથી રહેતા હતા.

(૬૮) સંવત્ ૧૮૭૫ ના વર્ષમાં માત્ર ત્રણ વર્ષના વયમાં વિદ્યમાન બાલક દેશલજીને, તેઓની કુલપરંપરાથી મેળવેલા દેશનું રાજ્ય સોંપી, કંપની સરકારે દેશલજી આ તેમનું નામ સાર્થક કર્યું. (દેશનું ગ્રહણ કરે તે દેશલ કહેવાય.)

(૬૯) જેના લલાટ ઉપર પડેલી વાંકી અને નહાની કેશની લટુરીયો, ચાલતા પંખાઓએ પવન નાંખવાથી આમ તેમ જાય છે એવા તથા લોકોના લોચન અને મનને વિનોદ ઉત્પન્ન કરનાર, મનુષ્યોના પાલક તે બાલક રાજા શોભતા હતા.

(૭૦) હાથીના બચ્ચા જેવી ચાલથી ચાલનાર, મનોહર તોતળું બોલનાર શ્રીદેશલજીએ તે અવસ્થામાં પણ પોતાનાં ભુજ પર ભુજલક્ષ્મીનું ધારણ કરી લીધું. દીપક સાવ નહાનો છતાં પણ મ્હોટા અંધકારને મટાડે છે; કેમકે તેજસ્વિ વસ્તુ અવસ્થાની ગરજ રાખતું નથી.

(૭૧) સિંધમાં અમીરોની સહાયતાથી લૂટારાઓની ટોળી એકઠી થઈ કચ્છ તાબે કરવા તથા અંગ્રેજોને મારીકાઢવા ધારતી હતી તે વખતે કચ્છની સંપત્તિ શું બીજાને સેવશે ? કે ખલ લૂંટારાઓની લૂંટથી નિર્ધન થઇશું ? એવા સંશયસમુદ્રમાં ડૂબેલા મનુષ્યો દેશલજીના પ્રતાપથી સંશયસમુદ્ર તર્યા, માટે દેશળજીમાં તે સમય 'પોત' એવો શબ્દ બરાબર લાગુ થયો. સંસ્કૃતમાં પોત એ વહાણ તથા બાલક એ બંનેનું નામ છે. દેશળજી અવસ્થાથી બાલક અને પ્રજાને આપત્તિ તરવાને વહાણરૂપ, માટે બંને અર્થ પ્રમાણે "પોત" શબ્દ તેમનામાં લાગુ પડયો.

(૭૨) છોકરાઓ ઘણી વખત રમતા રમતા રાજા બનેછે તે વખતે બનાવટના ચોરોને તેઓ દંડેછે પણ તેઓ ખરા રાજા હોતા નથી. ખેલલાયક અવસ્થામાં પણ ખરા ખલોને પ્રચંડ દંડ દેનાર અને તે અવસ્થામાં પણ સિંહાસનાધિરૂઢ ખરા રાજા કેવળ દેશળજીજ થયા.

(૭૩) (જેમ રાજનીતિ સરસરીતિએ વાપરેલા સંધિ, વિગ્રહ વિગેરે છ પ્રયોગોથી પ્રજાનું ભય દૂર કરેછે, જેમ સાંખ્યયોગાદિ છ શાસ્ત્રોથી વિદ્યા સુંદર ફળેછે, જેમ વેદ શિક્ષા, કલ્પ વિગેરે છ અંગોથી અર્થ જણાવેછે, જેમ વર્ષ વસંત, ગ્રીષ્મા-

દિ છ ઋતુથી અખિલ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરેછે તેમ દેશળજી બાલક હોવાથી તેમનું રાજ્ય પણ નિયમ કરનાર છ પુરૂષોથી સારી વ્યવસ્થા પામ્યું હતું.

(૭૪) (લૂટારાઓને અટકાવવા છ હજાર માણસનું લશ્કર કચ્છ ખાતે તૈયાર કર્યું હતું. કારણકે પ્રથમ એક વખત ૩૦૦૦ લૂટારા હબા ડુંગરપર એકઠા થયા તે-માંના સુમારે હજાર આઠસો માણસ અંજારની બજાર લૂટવા તૈયાર થયાં તેને રાવશ્રીના લશ્કરે તારતાર વેરી નાંખ્યાં) આવા પ્રસંગોમાં પ્રજાની સુખસિદ્ધિસારૂ સરદારોસહિત સેના વધારે રાખવામાં તથા આવા લૂટારાઓને શાન્ત કરવામાં રાજ્યના છ નિયામકોએ બે લક્ષનો વ્યય તેવો સખત વખત જોઈ કર્યો; પરંતુ તેમ કરવાથી સર્વ પ્રજામાંના દરેક માણસે રાજાના અભ્યુદયમાં હૃદય રાખી, એ વાત ઉપર લક્ષ આપ્યું. રાજનીતિ પ્રમાણે વિચારીએ તો આથી વધારે લાભ શો?

(૭૫) (સંસ્કૃતમાં મિત્ર એવું સખા અને સૂર્ય બંનેનું નામ છે.) જેમ શરત્કા-લમાં બાલઅર્ક (ઉગતો સૂર્ય) નો તાપ ઘણો તીવ્ર હોયછે, તે સુંદર કમળનો વિકા-શ કરેછે, અંધકારને દૂર કરેછે તેમ પોતાની પ્રજામાં મિત્ર જેવી વૃત્તિ (સૂર્ય અને સખા જેવી વર્ત્તણુક) રાખનારા બાલ અવસ્થાના એ દેશળજી પણ સૌના હૃદય-કમળને વિકાશ આપતા હતા. અને અતિ તીવ્ર તેઓનો પ્રતાપ લૂટારારૂપ અંધકા-રને ઠાર કરી કચ્છ પાર પહોંચાડતો હતો.

(૭૬) તે મિરજાં મહારાવ શ્રી દેશળજી ભૂગોળ-ખગોળ વિદ્યાના ભાગને ભણી-ને અને ચોખું લખતાં—વાંચતાં શીખીને તથા બુદ્ધિથી અનહદ સદ્ગુણોને મેળવીને અવધિની પેહેલાં યોગ્ય સ્વતંત્રપણાને પામ્યા. (તેઓએ સદ્ગુણો અવધિરહિત મેળવ્યા હતા તેથીજ પોતાનું રાજકાજ તપાસવામાં સ્વતંત્ર અખતિઆર પણ અ-વધિથી પ્રથમ સરકારે તેઓને આપ્યો. ૨૦ વર્ષે અખતીઆર આપવાનો ઠરાવ હતો તેમાં પણ આશરે તેર મહિના ઘટાડયા.)

(૭૭) (જાડેજાઓમાં ઉત્પન્ન થતી છોકરીઓને દૂધ પીતી કરવાની કુચાલ હતી તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન થયો તે કામમાં રાવશ્રીની મદદથી એક ફંડ ઉભું થયું છે. કોઇ જાડેજો દીકરી પરણાવવા અશક્ત માલમ પડે તો તેને કન્યાદાન માટે ૪૦૦ કોરી આપવી તથા કાવતરાથી બાલહત્યા ન થવા માટે દાઈ વિગેરે મનુષ્યો રા-વાનો ખરચ તેમાંથી થાયછે.) કન્યાદાનરૂપ મોટા પુણ્યનો હેતુ, પોતાના જાત

ભાઇ જાડેજાઓને બાલહત્યા—સ્ત્રીહત્યારૂપ પાપસાગરનો પાર ઉતરવાનો સેતુ, પોતાની સારી કીર્ત્તિનો કેતુ (ધ્વજા) એવો એક દ્રવ્યસંગ્રહ મહારાવશ્રીએ ઉચિત પ્રયત્નોથી કર્યો.

(૭૮) સરખેસરખા મનુષ્યોને (પરસ્પર) મિત્રાઇ અને વિવાહ થવો યોગ્યછે માટે વસુ એટલે ધન વગરનો રાજા, વસુ એટલે રત્નોને ધારણ કરવાથી વસુધા નામ ધારણ કરનારી આ પૃથ્વીનો કરગૃહણ (પાણિગૃહણ અને વેરાનું ગૃહણ) કરવાને કેમ સમર્થ થાય ? અર્થાત્ રાજા થવાને કેમ સમર્થ થાય ? એમ વિચાર કરીને તે રાવશ્રી દેશળજી કોશ (ખજાના) નો સંચય કર્યો.

(૭૯) સ્વતંત્ર થયા પછી સ્વદેશમાં ચોતરફ ફરવાનો શોખ ધરાવનાર મહારાવશ્રીએ ખેતીના કામમાં, વ્યાપારમાં અને નોકરી કરનારાઓમાં કયે વખત શું કરવાથી શું ફળ થાય ? આ સર્વ ઉદ્યમસંબંધિ ચતુરાઈ ખેતી વિગેરે તે તે વ્યવહારમાં પ્રીતિવાળા મનુષ્યોને જોઇ જોઇ સારી રીતે જાણી લીધી હતી. કુશના અગ્ર જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા મહારાવશ્રીએ પોતાના શહેર અને મુલકના લોકોને વારંવાર પુછી પુછીને પોતાના કુળ, ગામ અને દેશ સંબંધિ અશેષ જૂની વાતો જાણી, લીધી હતી.

(૮૦) પ્રતિદિન આ મહારાવશ્રી પોતાના શહેરમાં રહેનારા વ્યાપારકુશળ તથા કલાકુશળ લોકોને બોલાવી મિઠી વાણીથી માન આપી તેઓનું કર્તવ્ય પૂછતા હતા. પોતાના મુલકમાં ફરવા નીકળે ત્યારે ખેડૂતોને બોલાવી તેવીજ મધુરવાણીથી માન આપી તેઓની બધી બાબત પૂછતા હતા. (મહારાવશ્રીએ સમક્ષમાં બોલાવી અમારી સર્વે વાત પૂછી અમને મહોટું માન આપ્યું) આમ જાણી મનમાં અધિક આનંદ પામેલા તે સર્વ પુરવાસી અને દેશવાસી લોકો પોતાના માલીકનું હિતજ કરતા હતા.

(૮૧) (સરકારની સૂચનાથી સંવત્ ૧૯૦૭ માં) મહારાવશ્રીએ પોતાના દેશમાં આરોગ્ય માટે વિશાળ વૈદ્યશાળા (ઇસ્પીતાલ) ને વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે રસાલ પાઠશાળા (સ્કુલ) સ્થાપી. મહારાવશ્રી પોતાના દેશ ઉપર મમતાથી વારંવાર સભ્યોનું કહ્યું ધ્યાનમાં લેતા હતા તેમજ પોતાના મંડળમાં એવા સભ્ય હુકમો વારંવાર કરતા હતા.

(૮૨) જેથી મનુષ્યોને પણ જન્મસુધી દાસ બનવું પડે એવો (ગુલામોનો) વ્યાપાર પોતાના બંદરોમાં મહારાવશ્રીએ બંધ કર્યો. પતિવ્રતાપણું પૂરૂં ન છતાં પણ પતિની પછવાડે સ્ત્રિયો નિરર્થક બળી મરતી હતી. આ સતી થવાનો ચાલ તથા ત્રાગાં સમાધ વિગેરે તેવીજ રીતનાં બીજાં કાર્યો પ્રશસ્ત બુદ્ધિવાળા મહારાવશ્રીએ (સંવત્ ૧૯૦૮ થી) અટકાવ્યાં.

(૮૩) પોતાના ક્ષત્રિય ધર્મમાં સ્થિતિજ મહારાવશ્રીને પ્રિય હતી. કોઇ વખત મોચીઓ લડતાં લડતાં ન્યાય કરાવવા આવ્યા તે સમય જમવાનો હતો પરંતુ તેઓનું (મોચીઓનું) મન ઘણું તપ્ત થએલું જોઈ ભોજન છોડી મોચી જેવા ક્ષુદ્ર જનને પણ સંતોષ પમાડી મોકલ્યા. આવી રીતે મનુષ્યોને ધર્મનું સેવન અને પ્રીતિ કરાવવાથી રાવશ્રી ઘણો પ્રકાશ પામ્યા હતા.

(૮૪) (ગીતાજીમાં ભગવદ્વચન છે કે મનુષ્યોમાં રાજા એ મ્હારી વિભૂતિ છે) આથી ઈશ્વરની વિભૂતિરૂપ દેશળજી તેવા ઉત્તમ ગુણોથી સુજનોનું રંજન કરી પોતાનું રાજા આ નામ ખરૂં કરતા હતા. (પ્રજાનું રંજન કરવાથી રાજા કહેવાય છે.) તેઓના ઉત્તમ ગુણોનું મુખ્ય ગમક (નિશાની) આ કે, એ ગુણો જોઈ રાજામાં ભક્તિમાન્ અને આસક્ત મનવાળા તે દેશના લોકોમાં 'દેસરા સો પરમેસરા' આ લોકોક્તિ ચાલે છે.

(૮૫) તેઓના ઉત્તમ ગુણગણથી નમ્ર થએલો જનસમૂહ, તેઓને વિષે જેવો પ્રીતિમાન્ હતો તેવુંજ તેઓનું હૃદય પણ બ્રિટિશ સરકાર ઉપર મિત્રાઇના હકથી પ્રીતિમાન્ હતું તથા તેઓ બ્રિટિશ સરકારની સૂચના પ્રમાણે વર્તી તેની સહાયતા કરતા હતા. પોતાના માનને સાચી સમૃદ્ધિ સમજી સંભાળતા હતા.

(૮૬) સંવત્ ૧૯૧૪ (સને ૧૮૫૭) ના વર્ષમાં આ ભારતવર્ષમાં ઘણું કરીને સર્વ દેશોમાં ભયંકર ઉપદ્રવ (બલવો) ઉઠ્યો હતો; જે ઉપદ્રવમાં પૂર્વે (તે સમયે) ભારતભૂમિની રાજલક્ષ્મી સંશયરૂપ હિંડોળામાં લાંબા હિંચકાલઇ ઝૂલતી હતી. (ભારતવર્ષનું રાજ્ય આ રાજાના, કે કોઇ બીજાના, કે ત્રીજાના કે કોના, હાથમાં આવશે તેનો નિશ્ચય ન હતો.)

(૮૭) તે વખતે તે ઉપદ્રવમાં બ્રિટિશ સરકારનું ઈહિત (ઇષ્ટ) અથવા હિત કરવા માટે શૂરવીર ધીર, અતિઉદાર હૃદયવાળા, પ્રજાઓમાં દયાવાન્, દેશળજીએ

તરત તૈયારી કરી. પ્રથમ સંચિત દ્રવ્યમાંથી ગમે તેટલો વ્યય થાય તોપણ સમય જોઇ તે ઉપર લક્ષ ન આપતાં તેઓ ઉતાવળથી સેના (લશ્કર)નો સંગ્રહ કરવા લાગ્યા.

(૮૮) ભયંકર તે સેનામાં જે કોઈ પુરૂષ રહેવાની ઇચ્છા કરે તેનું તરત નામ નોંધાતું હતું. સમય જોઈ ઘણું દાન કરનાર દેશળજીના હુકમમાં વર્ત્તનારી સેનામાં રહેલા પુરૂષોને ઠેરવેલો પગાર પ્રતિદિવસ તે વખતે મળી જતો હતો.

(૮૯) આ લોકોમાં શૌર્ય અને ધૈર્ય એ ક્ષત્રિયોનો સ્વભાવિક ધર્મ છે, પરંતુ યુદ્ધપ્રસંગ આવ્યાથી તે ખુલ્લું જણાઇ આવે. પ્રબલ પ્રતાપથી ક્લેશનો લેશ પણ ન ભોગવનાર દેશળજીને એવા યુદ્ધનો પ્રસંગજ મળી આવ્યો ન હતો. (દેશળજીના સમયમાં કોઈ પણ મ્હોટી લડાઈ થઇ ન હતી.)

(૯૦) તોપણ ક્ષત્રિયપણાથી સ્વાભાવિક રહેલું દેશળજીનું શૌર્ય અને ધૈર્ય, તે સમયે તેઓએ આરંભેલા ઉદ્યોગોમાં ઘણું સ્પષ્ટ અને અક્લિષ્ટ માનવાળા બીજા રાજાઓએ તથા મુખ્ય મંત્રીઓએ જોઈ લીધું હતું.

(૯૧) સૂર્યકાન્તમણિ સ્પર્શ કરતાં ઉષ્ણ લાગતો નથી, ઈચ્છા પ્રમાણે હાથમાં ફેરવી શકાયછે તોપણ સૂર્યના ઉગ્રકિરણો તે ઉપર પડે ત્યારે, સર્વ લોકોને નજરે દેખાય એવો અત્યંત અગ્નિ અવશ્ય એકદમ તેમાંથી નીકળેછે. (ગુપ્ત તેજવાળા પદાર્થને બીજા તેજનો પરાભવ પહોંચવાથી તેની અંદરનું તેજ એકદમ બહાર પડેજ. તે પ્રમાણે દેશળજીનું પણ શૌર્ય-ધૈર્ય તે સમયે ખુલ્લું જણાઈ આવ્યું.)

(૯૨) આ પ્રમાણે સારી રીતે પ્રજાનું પોષણ કરી ચોતરફથી ધર્મનું પાલન કરી, બૂડેલી વિદ્યાનો પાઠશાળા વિગેરે સાધનોથી ઉદ્ધાર કરી, પોતાની કીર્ત્તિનો વિસ્તાર કરી અને રાજ્યમાં નુકસાન કરનારા લોકોનો વારંવાર પરાભવ કરી મહારાવશ્રી દેશળજી (સંવત્ ૧૯૧૭ ના શ્રાવણ શુદિ ૯ ગુરૂવારને દિવસે) સ્વધર્માચરણથી મેળવેલા ઇન્દ્ર લોકને પામ્યા.

(૯૩) સંવત્ ૧૯૧૭ માં જેમ સવિતા એટલે સૂર્યના વિયોગથી ચક્રવાક શોકયુક્ત થાય તેવીજ રીતે સવિતા એટલે પોતાના પિતા દેશળજીના વિયોગથી શોકયુક્ત થઈ પીડાતા અને ધૈર્યરહિત થયેલા લોકોને દેશળજીના પાટવી કુંવર પ્રાગમલ્લજીએ શોકરહિત કર્યા.

(૯૪) એ પાટવી કુમાર પ્રથમ રવાજી એ નામથી પ્રસિદ્ધ હતા પણ રાજ્યાભિષેક વખતે " મહારાજાધિરાજ મિરઝાં મહારાવ શ્રીપ્રાગમલ્લજી બહાદુર " આ

શુભ નામ ધારણ કરી, પ્રજાના સમાજોને આનંદ આપનાર રાજા થયા. (તખ્તનશીન થયા.) રાજ્યની લગામ હાથમાં લેતાંજ તેઓ થોડા વખતમાં પોતાની સર્વ પ્રજાનો અભ્યુદય થાય એવા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા.

(૯૫) સત્પુરૂષોના ઉપાસનમાં સ્થિર એ મહારાવ શ્રીપ્રાગમલ્લજી રાજગાદી ઉપર બેઠા પછી પોતાના પૂર્વપુરૂષોએ ધારણ કરેલી ધરણીની માફક પૂર્વજોએ મેળવેલા અશેષ ઉત્તમ ગુણોને પણ સ્વાધીન કરી લીધા. કેમકે પોતાના વારસાની વસ્તુ કોણ છોડે ?

(૯૬) પોતાના બહોળા રાજ્ય ઉપર સ્વતંત્રસત્તા મળ્યા પછી પ્રમાદ છોડી નિરન્તર પ્રજાનું હિત કરવા પ્રવૃત્ત થયા. સ્વદેશનાં અને ઈશ્વરનાં પ્રિય કર્મો કરીને પોતાના મનમાં રહેલી દેશભક્તિ તથા નિરન્તર ઈશભક્તિ સ્પષ્ટ જણાવતા હતા.

(૯૭) (અધિક વેરો વિગેરે નાખવાથી થતા) કોઈ જાતના પણ ક્લેશ પ્રજાને ન આપતાં તેઓએ એકદમ વધારે દ્રવ્ય એકઠું કર્યું. પોતાના યશની સાથે પ્રજાના સુખસારૂ સાધનોનો સમૂહ પણ તેઓએ સંપાદિત કર્યો.

(૯૮) તેઓના હુકમથી આનંદાશ્રમ નામના સંન્યાસિએ જેથી પ્રજા આનંદનું વાસભવન (રહેવાનું ઘર) બને એવા ઉત્તમ કાયદાઓ વગર શ્રમે બાંધ્યા.

(૯૯) પરગણાના ગામોમાં સુખ તથા શાન્તિ માટે જુદા જુદા વહિવટદારો નેમ્યા. અદાલતો પણ જુદી જુદી સ્થાપી. કોઇ પણ કોઈને વાણીથી કે શરીરથી દુઃખ ન દઈ શકે એટલા માટે ઠેકાણે ઠેકાણે પોલિસો નવા ધોરણથી સુધારી.

(૧૦૦) સત્પુરૂષોને માન આપનાર અને મનુષ્યોના મનને પ્રિય પ્રાગમલ્લજીએ પોતાના દેશમાં વસનારાઓની નીરોગતા માટે, અને થોડો પ્રયાસ કરવાથી પણ વિદ્યાવૃદ્ધિ થવામાટે યોગ્ય એવા ઘણા ઉદ્યોગો કર્યા છે.

(૧૦૧) ઘણો તાપ પામેલા, જીવન એટલે જળની અને બીજા પક્ષમાં આજીવિકાની પ્રાપ્તિ ન થતાં શોષ પામી જીવનની આશાથી સમીપ આવતા અને ઘણો શ્રમ કરનારા અર્થિયોની તૃષ્ણા પૂરી પાડવીજ જોઇએ એ રાજાઓનો સ્વાભાવિક ધર્મ સમજીનેજ જાણે બધા લોકોની તૃષ્ણા પૂરી પાડનારૂં એક "પ્રાગસર" નામનું તળાવ ચાડવા ડુંગરમાં રાવશ્રીએ બંધાવ્યું.

(૧૦૨) જેમાં પોતાના યશ જેવું નિર્મલ જળ રહેછે તે મનોહર સરોવર બંધાવી (પ્રાગસર) આ તેના નામમાં પોતાનું નામ સામેલ રાખ્યું. જેમ યશ લોકોના

સંતાપ મટાડે છે, અંતરમાં સંતોષ કરે છે, અમૃત જેવું ઘણું મીઠું લાગે છે અને અગાધ છે, તેમ તે તળાવમાં જળ પણ તેવુંજ છે.

(૧૦૩) મહારાવશ્રીએ નાના પ્રકારથી પોતાના રાજ્યની સમૃદ્ધિ સિદ્ધ કરવા સારી અશ્વશાળા, ગજશાળા, શરદબાગ ઈત્યાદિક અનેક સ્થાનો સારાં બનાવ્યાં. અને સર્વથી ઉત્તમ સુંદર "પ્રાગમેહેલ" એ નામનો નવો મહેલ ચણાવવાનો આરંભ કર્યો હતો.

(૧૦૪) તે મહેલ ચણાઇ ચુક્યો પરંતુ તેમાં થોડા દિવસ પણ વાસ ન કરીને તથા અનેક કારીગરોની મહેનતભરી કારીગરીને નિષ્ફલ કરીને પ્રાગમલ્લજીએ પોતાનું આયુષ્ય સમાપ્ત કરી નાખ્યું. આ મહોટો ખેદ છે. અહો ! દૈવનું ચરિત્ર વિચિત્ર છે.

(૧૦૫) મહારાણીના નાહાના પુત્ર "ડયુક ઑફ્ એડિન્બરોને" જ્યારે મળ્યા હતા તે વખતે તેની યાદગારી સારૂ ઠરાવેલી વિશાળ મ્હોટી પાઠશાળા (હાઇસ્કુલ) વિદ્યાભ્યાસ કરવા વાસ્તે તેઓએ મ્હોટો વ્યય આસરે દોઢ લાખ રૂપીઆનો કરી બંધાવી.

(૧૦૬) મહારાણીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર યુવરારાજ "પ્રિન્સ ઑફ્ વેલ્સ" ના સમાગમ સમયે તેની યાદગીરી માટે પોતાના માંડવી બંદરમાં વિસ્તીર્ણ સમુદ્રતીરપર બુરજો (ડક્કો) બંધાવવાનું કહ્યું હતું. આશરે બે લાખ રૂપીઆ ખરચવાથી બની શકે તેવું તે કામ પણ પોતાની વિદ્યમાનતામાં તેઓ ચલાવી ગયા હતા. કાર્ય પ્રસંગે બહુ લક્ષ (અનેક લાખ રૂપીઆ અને ઘણું ધ્યાન) દેવાની તેઓની ટેવ હતી તેથી લક્ષદ્વયથી વધારે વ્યય કરે તે પણ તેમનામાં આશ્ચર્ય નહીં.

(૧૦૭) અહો, આ ભારતવર્ષમાં કેટલાએક બીજા રાજાઓ બ્રિટિશ સરકારના પ્રભાવથી પોતાનાં રાજ્યની રક્ષા વિષય ભય છોડી, સુરાપાનાદિ દુરાચારોમાં ચિરકાળ પર્યંત પરમ આદર ધરાવનારા બની ગયાછે.

(૧૦૮) પોતાના ક્ષત્રિયકુલને લાયક તેજ દૂર નિરસ્ત કરી (ફેંકી દઈ) મ્હોટા ઉદ્યમોનો લેશ પણ જેમાં નહીં એવી બુદ્ધિવાળા, કેવળ લાકડાના પૂતળા જેવા, રાજ્યાસનો ઉપર બેસાડી દીધેલા તેઓ રાજાઓનું કામ કાંઈ પણ બજાવી શકતા નથી. જેમ હસ્તિશાળાઓમાં લાકડાના મ્હોટા મ્હોટા હાથીઓ બનાવી રાખી મુકયા હોય તે કશા કામમાં આવતા નથી તેમ તે રાજાઓનું બનેછે.

(૧૦૯) અતિ નિર્મળ પોતાનો ક્ષાત્રધર્મ છોડીને પોતાનું ગાત્ર (શરીર) માત્ર પ્રમાદ માટે જેઓ ભેટ કરેછે, તેઓ છુરીથી શાક કેમ સમારી શકાય? એ પણ જાણતા નથી ત્યારે શસ્ત્ર ચલાવી જાણવાની તો તેઓમાં વાત પણ ક્યાંથી હોય?

(૧૧૦) દેવ સૂર્યનારાયણ ક્યાં ઉદય પામેછે ને ક્યાં અસ્ત થાય છે? રાત ક્યાં ચાલી જાયછે ને દિવસ ક્યારે થાય છે? અમારૂં કર્તવ્ય કામ શું છે? અમે વસ્તુગત્યા કોણ છીએ? અને હાલ કેવી રીતે વર્ત્તિએ છીએ? આ સર્વ વાતો સુરા-અફીણ વગેરેથી પરવશ પડેલા તેઓ કાંઈ પણ જાણતા નથી.

(૧૧૧) વેદશાસ્ત્રના વિધિયોને વિશેષ ધિક્કારીને પરાંગનાઓના અંગવ્યતિષંગનેજ(અંગસંગરૂપ વ્યભિચારનેજ) કલ્યાણરૂપ માનનારા અને પોતાના મનથીજ પંડિત બની પડેલા તેવા લોકો, પોતાના પૂર્વ પુરૂષોને પણ વિચારદુર્બલ (વિચાર કરવામાં અશક્ત) તથા ધર્માન્ધ બુદ્ધિવાળા ગણી તેમ કહેછે.

(૧૧૨) ક્ષત્રિયો જો વૈદિક ધર્મનો ઉદ્ધાર ન કરે, ક્ષત્રિયો જો પ્રાચીન ઉત્તમ વિદ્યાઓને ન ફેલાવે, ક્ષત્રિયો જો આર્યસંમત સન્માર્ગમાં ન વર્ત્તે તો આ આર્ય ભૂમિ વારૂ કોને શરણે જાય?

(૧૧૩) હવે એ વાત જેમ હોય તેમ હો; પરંતુ એવા દુર્ગુણો માંહેલો એક પણ દુર્ગુણ શ્રી પ્રાગમલ્લજીમાં ક્ષણમાત્ર પણ સ્થાન પામતો ન હતો. અહો! પ્રશસ્તગુણપાત્રગાત્રવાળા તેઓ, જે કોઈ પોતાને શરણે આવે તેને અવશ્ય આશ્રય આપતા હતા. તથાપિ એક પણ દુર્ગુણને તેઓએ આશ્રય આપ્યો નહીં તેનું શું કારણ હશે!!

(૧૧૪) જાણે શોભાસહિત પતિવ્રતા ધર્મની સંપત્તિજ મૂર્ત્તિમતી હોય, અથવા પૃથ્વીપતિની પ્રીતિ માટે પ્રત્યક્ષરૂપ ધરી ધરણીજ આવી હોય, એવાં 'નાનીબા' નામનાં શ્રી પ્રાગમલ્લજીનાં પટ્ટરાણી પોતાના ગુણગણોથી મહારાવશ્રીનાં અત્યંત પ્રીતિ પાત્ર થયાં હતાં.

(૧૧૫) જેઓ સ્વભાવથી ઘણાં સ્થિર, (વ્યવસ્થિત) ને સ્વધર્મમાં અચલા (કોઇ પણ કાળે ચળે નહીં એવાં) નોકરોની ભૂલથી અપરાધ બની જાય તો તે સમયેસ્વરૂપધારી સાક્ષાત્ ક્ષમા જેવાં, વળી પ્રજા ઉપર માતા જેવું વાત્સલ્ય કરવામાં ધાત્રી (પૃથ્વી તથા ઉપમાતા) એવા ઉત્તમ ગુણોથી પૂજ્યતમ શ્રી નાનીબાને મૂર્ત્તિમતી પૃથ્વી કાં ન કહી શકાય!!

(૧૧૬) પવિત્ર ચિત્તવૃત્તિવાળાં શ્રી નાનીબાએ પોતાના ગર્ભરૂપ ખાણુમાંથી નીકળેલું પ્રકાશમાન રત્ન, પૃથ્વીમાં પોતાના પતિની વંશવૃદ્ધિ થવાનું આદિકારણ તથા કચ્છલક્ષ્મીનું જાણે સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન્‌ભાગ્ય, એવા પાટવીકુમાર (શ્રી ખેંગારજી બહાદુર) ને ઉત્પન્ન કર્યા.

(૧૧૭) શ્રી પ્રાગમલ્લજીની કીર્તિના કારણોમાં સારરૂપ કુમાર શ્રીખેંગારજીનો જન્મ સંવત્ ૧૯૨૩ ના શ્રાવણ વદિ ૧૩ ને ગુરૂવારે થયો છે.

(૧૧૮) ઉપર લખેલા માસ વિગેરેમાં તેઓનો જન્મ થવાનું શું આ કારણ હશે કે? શ્રવણ નક્ષત્ર ઉપરથી તે માસનું નામ શ્રાવણ કહેવાય છે તો શ્રવણ કરવા લાયક કીર્તિવાળા તેઓ થશે, આ અભિપ્રાયથી ઈશ્વરે શ્રાવણમાં તેમને જન્મ આપ્યો હશે. ગીતાજી પ્રભૃતિમાં સાક્ષાત્ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે જ ધર્મનો પક્ષ કહ્યો છે તેમાંજ એઓની રૂચિ રહેશે, આ આશયથી કૃષ્ણપક્ષમાં જન્મ મળ્યો હશે. સુજનોની કામના પુરી પાડનાર થવાના માટે કામતિથી ત્રયોદશીમાં અને સદૈવ વિદ્યાભ્યાસ તત્પર થશે અથવા વિદ્યામાં પ્રીતિમાન્ થશે એ માટે દેવગુરૂને દિવસે જન્મ આપ્યો હશે.

(૧૧૯) શ્રીનાનીબાથી બીજાપણ કુમાર શ્રીકર્ણસિંહજીનો જન્મ થયો. એ કુમાર કર્ણની પેઠે ઉદાર થશે અને કાનને હિતકારિણી કીર્તિ કરશે એવા અભિપ્રાયથી શું લોકો એમને કર્ણસિંહ કહે છે!

(૧૨૦) મહારાવશ્રીપ્રાગમલ્લજી જાણે જુદા સ્વરૂપવાળી પોતાની પરાક્રમી બે ભુજા જેવા અને વિનયયુક્ત, બે પુત્રોથી પોતાની શુદ્ધ કીર્ત્તિ, કુળની સ્થિતિ અને પ્રજાનું સુખ થવાનો નિશ્ચય સમજી વારંવાર આનંદ પામતા હતા.

(૧૨૧) ખરેખરા શૂર અને ધીર (બહાદુરશ્રી પ્રાગમલ્લજી) આલોકમાં મરણથી પણ ભય પામ્યા નહિ. એથી તેઓએ પોતાના શરીરમાં રોગનો વધારો ધારતાંજ આર્યબુદ્ધિથી જલદી પોતાના કર્તવ્ય માત્રનો વિચાર કરી, કરવા લાયક આગળનો નિર્બંધ ઉત્તમ કરી લીધો.

(૧૨૨) ભૂમિના પાલક શ્રીપ્રાગમલ્લજીએ પોતે ભૂમિ છોડી જવાની વખતે રા. રા. જશભાઇના પુત્ર મણીભાઈ આ નામને શોભાવનાર સુજનને પોતાના રાજ્યની દીવાન પદવીમાં મનથી નેમ્યા.

(૧૨૩) જેમ બ્રહ્માએ પૃથ્વીમાં ચાર સમુદ્ર સર્વ નદિયોના નિધિ ઠરાવ્યાછે અને જેમ ચાર વેદોને ધર્મ સંપત્તિના નિધિ કર્યા છે, તેમ કાર્ય ચતુર શ્રી પ્રાગમલ્લજીએ પોતાના રાજ્યને લગતા સર્વ યોગ્ય કાર્યોના તપાસનાર ચાર જણા ઠરાવ્યા હતા. (રીજન્સીથી રાજ્યનું કામ ચલાવવા. ૧. રા. રા. વિનાયકરાવ નારાયણ ભાગવત (દીવાન મણીભાઇ જશભાઇ આવે ત્યાંસુધી એકટીંગ) ૨. રા. રા. રાણા જાલમસિંહજી, ૩. રા. રા. માધવલાલ બાપૂજી અને ૪ રવજી હીરાચંદ એ ચાર મેમ્બરો હતા.)

(૧૨૪) સ્વચ્છ કચ્છ દેશમાં સારી નીતિનો વધારો કરી, બ્રિટિશ સરકાર વિગેરેની સાથે પ્રીતિ મેળવી, ચંદ્રમા જેવી ચમકતી નિર્મળ કીર્ત્તિ કરી અને સ્વધર્મનું ધારણ-પોષણ કરી મહારાજાધિરાજ મિરજાં મહારાવ શ્રી પ્રાગમલ્લજી લોકાન્તરમાં ગયા. અહહ ! મોટો ખેદ છે !

(૧૨૫) સમયને અનુસરનાર, પ્રજાનું ભલું કરનાર, સ્વધર્મનું ધારણ-પોષણ કરનાર એવા પોતાના માલીકના વિરહથી પ્રજા ઘણીજ પીડા પામીને અંધ જેવી બની ગઈ હતી પરંતુ, પાછી મળેલી પોતાની બે આંખોની માફક બંને રાજકુમારને સર્વ પ્રજા માનતી હતી.

(૧૨૬) શ્રી પ્રાગમલ્લજીરૂપ મ્હોટી નાવ બૂડી જતાં, તેનો આશ્રય કરનારા લોક દુ:ખથી અજ્ઞાનસમુદ્રમાં ડૂબવા લાગ્યા હતા પરંતુ તે વખતે શ્રીખેંગારજીરૂપ નહાની નાવનું[1] દર્શન તેઓને તરવાનો આધાર થયો. અથવા શ્રીપ્રાગમલ્લજીરૂપ સૂર્ય અસ્ત થવાથી સર્વ પ્રજા અંધકાર સમુદ્રમાં બૂડતી હતી પણ તેવામાં શ્રીખેંગારજીરૂપ ચંદ્રમાનું દર્શન તેઓને અંધકારસમુદ્ર તરવાનું સાધન થયું.

(૧૨૭) સંવત્ ૧૯૩૨ ના વર્ષમાં પોસ શુદિ ૭ સોમવારને દિવસે પ્રજાનું પોષણ કરનાર, શુદ્ધ (સાચા) પક્ષમાં નિરંતર પ્રીતિ ધરનાર, મનુષ્યોની દૃષ્ટિને આનંદ દેનાર ચંદ્રરૂપ[2] શ્રીખેંગારજીને ભુજનગરમાં સપ્તાંગ સંપૂર્ણ રાજ્યના અધિપતિ રાજસિંહાસનારૂઢ થયા. (તેઓ પ્રજાના પોષક તેથીજ જાણે પૌષ માસમાં, શુદ્ધ પક્ષમાં આસક્ત તેથી જાણે શુક્લ પક્ષમાં, સાત અંગવાળા રાજ્યના અ-

---

૧ શ્રી ખેંગારજીની ન્હાની અવસ્થા હોવાથી ન્હાની નાવનું દૃષ્ટાંત તે સમયે ઘટે. ૨. ચંદ્રમા પણ ઓષધીદ્વારા પ્રજાનું પોષણ કરેછે, શુદ્ધ પખવાડીયામાં પ્રીતિમાન દેખાય છે અને લોકોની આંખને ઠંડક કરેછે.

ધિપતિ તેથીજ જાણે સપ્તમી તિથિમાં અને ચંદ્રમાની પેઠે આંખને સુખ દેનાર માટેજ જાણે ચંદ્ર (સોમ) વારને દિવસે તેઓને રાજ્યાભિષેક થયો હશે ! !

(૧૨૮) (શ્રીખેંગારજીને રાજ્યાભિષેક થયો અને રા. રા. મણીભાઇ જશભાઇ પણ દીવાનગિરિના કામ ઉપર આવ્યા ત્યારે) પ્રથમ શ્રી પ્રાગમલ્લજીના મરણથી થતા દુઃખરૂપ સમુદ્રમાં બૂડેલી પ્રજાના મનમાં શ્રીખેંગારજીરૂપ પોત (બાલક તથા નાવ)ને જોઈને નક્કી ધીરજ આવી. જેમ નાવને ચઢાવેલા સઢ શોભે તેમ શ્રીખેંગારજીને પણ રાજચિન્હ પતાકા શોભે છે. જેમ નાવ ચોતરફ અતિ દૃઢ ગુણ (દોરડાં)થી બાંધેલ હોય છે, તેમ મહારાવશ્રી પણ નિશ્ચલ સૌજન્યાદિ ગુણોથી ચોફેર વીંટાયલા છે. જેમ કર્ણને (સુકાનને) સ્વાધીન રાખી તત્વ સમજનાર કપતાનની સલાહથી નાવ યોગ્ય રસ્તે ચાલે તેમ કર્ણ (કાન) વશ રાખી તત્વ[1] જાણનાર ઉત્તમ મંત્રી (રાવ બહાદુર મણીભાઈની સલાહથી) મહારાવશ્રી પણ યોગ્ય રસ્તેજ ચાલતા હતા.

(૧૨૯) (તે વખતમાં કચ્છની પ્રજા બાલક શ્રીખેંગારજીને જોઈ પરમેશ્વર પાસે આમ પ્રાર્થના કરતી હતી કે) રાજકુમાર શ્રીખેંગારજી અનેક વિદ્યા શીખી, સદાચરણનેજ સારૂ સમજનાર અને ચોફેર કીર્ત્તિ વધારનાર થઇને, જલદી પોતાના રાજ્યની લગામ સ્વતંત્રતાથી હાથમાં લઇને પહેલા શ્રીખેંગારજીની માફક અમને દુરાચરણથી બચાવો.

(૧૩૦) શ્રીકૃષ્ણ એઓને દીર્ઘ આયુષ્ય આપો. અનાયાસે નિષ્કંટક સંપૂર્ણ લક્ષ્મી આપો, અને ધર્મથી ઉત્કર્ષ પામેલા કચ્છરાજ્યનું પાલન કરી શ્રીખેંગારજી જલદીથી અમારા સર્વ મનોરથ પૂરા પાડો.

(૧૩૧) આવી રીતે ખરા દિલથી તેઓને આશીર્વાદ આપતી કચ્છની પ્રજા જેમ બાલરાજ (બીજના ચંદ્ર) ને જોઈ આનંદ પામે તેમ પોતાના બાલરાજ (બાલક રાજા) ને જોઈ આનંદ પામતી હતી. શુક્લ પક્ષમાં ઉત્તરોત્તર કલાવૃદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામનાર, નેત્રને આનંદ દેનાર, કલાના અધિપતિ ન્હાના દ્વિતીયાના ચંદ્રને જોઈ સર્વ પ્રજા વંદન કરે અને આનંદ પામે, તેમજ (મંત્રિવર્યની સલાહથી) નિર્મળ પક્ષમાં રહી ઉત્તરોત્તર વિદ્યા કલાવૃદ્ધિથી વધનાર, પોતાની માલીકીથી

---

૧ જુદા જુદા માણસોથી જુદી જુદી વાત સાંભળી લે, પરંતુ તેમાં ખરૂં અને ખોટું શું છે એ તત્વ પોતાના વિચારથી મંત્રીએ જાણવું જોઇએ.

આનંદ દેનાર, કળા (ચાતુર્ય) ના અધિપતિ બાલક રાજાને જોઈ સર્વ કચ્છપ્રજા પ્રણામ કરી આનંદ પામતી હતી.

(૧૩૨) (શ્રીખેંગારજીને બાલ્યાવસ્થામાંજ પ્રથમ મહારાવ શ્રીપ્રાગમલ્લજીએ અને ત્યારપછી રાજમાતાએ તથા મંત્રિવર્યે વિદ્યાભ્યાસ ચાલુ રખાવ્યો હતો તે યોગ્યજ કર્યું હતું કારણકે–) જો કે મણિજટિત ઉત્તમ ઉંચા સિંહાસનપર બેઠા હોય, ચળકતાં ઘણાં ઘરેણાં પહેરતા હોય, સ્વચ્છ સુંદરરૂપ ધરાવનારા હોય, જગતમાં ચોફેર ફેરો મારી આવવામાં શક્તિમાન્ હોય તોપણ લોકોએ કરેલી મિથ્યાસ્તુતિ સાંભળનારા અવિદ્વાન્ રાજાઓ નિર્દોષ વિદ્યાવિના બુદ્ધિમાનોની સભામા શોભી શકતા નથી.

(૧૩૩) નવા લાલરંગથી લોભામણા આકારવાળું કેસૂડાના ફુલનું મુખ દૃષ્ટિને તો પોપટની ચાંચ જેવું મનોહર લાગેજ છે પરંતુ એક અક્ષર પણ ન બોલનાર (મુંગું) તે ફુલનું મુખ અત્યંત મધુર વાણી બોલનાર શુકવદન (પોપટનીચાંચ) નું કામ કાંઈ કરી શકે? (વિદ્યાવિહીન રાજાઓ કેસુડાનાફુલની માફક દેખવામાત્રમાં સારા લાગે એટલુંજ.)

(૧૩૪) ઘણે દૂર રહેલી વસ્તુને દેખાડનારૂં નેત્ર વિદ્યાજ છે, શરીરની અંદર તથા બહાર રહેલા અનેક પ્રબલ શત્રૂને કાપી શકનારૂં એક શસ્ત્ર પણ વિદ્યાજ છે, સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરી શકે એવું અને જેમાં કોઇ જાતનું ભય કે કોઈનો ભાગ લાગે નહીં એવું અખૂટ વિત્ત પણ વિદ્યાજ છે. સંપત્તિ-વિપત્તિમાં સાથે રહેનાર સાચો પ્રેમ ધરાવનાર બંધુ પણ વિદ્યાજ છે.

(૧૩૫)વિદ્યા એ નીતિને, વિનયને, ગર્વ રહિત સારી સંપત્તિઓના ચય (સમૂહ) ને, શત્રુ વિગેરેના ભયરહિત નિયમથી થનાર ઉદયને, શત્રુવિજયને અને રસમય સર્વ સમયને ઉત્પન્ન કરેછે. માટે પૃથ્વીપતિનું અત્યંત હિતકારી વિદ્યાથી બીજું શું હોય?

(૧૩૬) મ્હોટી નાવથી તરી શકાય એવા અગાધ જળવાળા સમુદ્રને જો મનુષ્ય ઘાસની બનાવેલી જૂની ન્હાની હોડીમાં બેશી તરત તરી જાય તોજ વિદ્યાથી રહિત અને નીતિને ન જાણનાર રાજાને શરણે રહેલી પ્રજા સુખી તથા વિપત્તિકાળમાં વિઘ્ન રહિત થાય.

(૧૩૭) આ સર્વ વાત ખૂબ વિચારીને મહારાવ શ્રીપ્રાગમલ્લજીએ પોતાના કુળને નિષ્કલંક અને સદ્ગુણોથી અરહિત કરવા માટે અતિ બાલ્યાવસ્થામાં પણ પોતાના પુત્રને વિદ્યાભ્યાસમાં લગાડ્યા.

(૧૩૮) પ્રથમ ચાર વરસની અવસ્થામાંજ પિતાએ, અને તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા પછી માતાએ તથા ઉત્તમ મંત્રીએ બુદ્ધિરૂપ દ્રવ્ય મેળવવા માટે વિદ્યાભ્યાસમાં જોડેલા શ્રીખેંગારજી પોતાના નાનાભાઈસહિત સારો અભ્યાસ કરતા હતા.

(૧૩૯) અંગ્રેજી ભાષા લખવા વાચવામાં કુશલતા તથા સારી શૈલી, ગણિતવિદ્યામાં નિપુણતા અને પવિત્ર રાજનીતિ, કુશના અગ્ર જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા શ્રીખેંગારજીએ અભ્યાસથી સંપાદન કરી.

(૧૪૦) જે જે વિદ્યા અથવા ધર્મ-નીતિ-વિનયમાં રાજાઓનું મન સારી રીતે પેસે એટલે રાજાઓના મનમાં જે જે વિદ્યા વિગેરે ઠસે તે તે સર્વ આખા દેશમાં અનાયાસે પસરેજ—જેમ વૃક્ષના મૂળમાં સીંચેલું સલિલ, તેની શાખા વિગેરેમાં પોતાની મેળે ફેલાય તેમ—આવી રીતની લોકોપકારક મતિ મહારાવશ્રીના વિદ્યાગુરૂ ઉત્તમ વિદ્વાન્ છોટાલાલે ધારી.

(૧૪૧) રાજાઓને વિદ્યાઓનો અભ્યાસ પ્રજાની વારંવાર ઘણા કલ્યાણોની સમૃદ્ધિનું કારણ થાયછે, આમ જાણીને ધીર બુદ્ધિવાળા વિદ્યાગુરૂ છોટાલાલ ભાઈએ અનેક યત્નો કરીને તેઓને વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કરાવ્યો.

(૧૪૨) વિદ્યાસંપત્તિ મેળવ્યા પછી સદા ઉદ્યોગી શ્રીખેંગારજીના મનમાં તુરત એવો વિચાર આવ્યો કે મારી નિર્દોષ વિદ્યાનો પ્રકાશ દેશાટણ કરવાથી થશે.

(૧૪૩) કવિઓએ ચાતુર્યનાં મૂળકારણ પાંચ કહ્યા છે તેમાં દેશાટણ ચાતુર્યનું પ્રથમ મૂળ છે, અને રાજાઓને રાજ્યચાતુર્ય શીખી લેવામાં તો તે મુખ્યજ કારણ છે; આમ બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી શ્રીખેંગારજીએ પોતાની માતાના ચરણમાં પ્રણામ કરી દેશાટણની આજ્ઞા માગી.

(૧૪૪) (આ વાત સાંભળીને) પ્રેમનાં અશ્રુ આવવાથી રાજમાતાનો કંઠ રૂંધાયો, તોપણ જોર કરી કષ્ટે મુખમાંથી કાઢેલા અક્ષરોથી કહેલા પરમહિતરૂપ અને મહિત (સત્કાર લાયક) માતાનાં વચનો તથા તેના સવ્યઆશીર્વાદો પુષ્પમાળાની માફક મસ્તકપર ધારણ કરી અનેક દેશો જોવાની ઇચ્છાથી મહારાવશ્રી મુસાફરી કરવા (સંવત્ ૧૯૩૮ માં) નીકળ્યા.

(૧૪૫) મહારાવશ્રી મહાબળેશ્વરમાં મુંબઇના ગવર્નરને મળીને તેઓનાથી મ્હોટું માન પામ્યા. ફરી ત્યાંથી કીર્ત્તિનો વિસ્તાર કરતાં અને અનેક દેશો જોતાં જોતાં સીમલે ગયા.

(૧૪૬) ત્યાં વૉઈસરૉય પાસે માન પામીને તથા પોતાના જનોને ઘણા પ્રિય લાગે એવા ગવર્નરજનરલ (નામદાર લૉર્ડ રીપન) નો પોતાને વિષે સારો અભિપ્રાય મેળવીને મહારાવશ્રી મનમાં ઘણા ખુશી થયા અને અનેક પર્વત અરણ્ય વિગેરેમાં ઈશ્વરનાં કૃતિચાતુર્ય જોઈજોઇને હૃદયમાં પ્રસન્ન થતાં તેઓ ફરીને પોતાને શેહેર આવ્યા.

(૧૪૭) શેહેરમાં પહોંચ્યાની પહેલાં ચારદિવસ અગાડી, લોકોપયોગી નીતિમાં ચતુર પોતાની માતા સ્વર્ગમાં ગયાં. આ વાત સાંભળતાં શ્રીખેંગારજીના મનમાં ઘણોજ ખેદ થયો. પરન્તુ પાછળથી આવેલા નીતિના નિધિરૂપ દીવાન મણીભાઇ સાહેબે તેઓને સમજાવીને સંતુષ્ટ કીધા.

(૧૪૮) "ઇંદ્રિયજયમાટે રાજાઓએ તો ગૃહસ્થાશ્રમજ રાખવો જોઇએ." જે રાજા પોતાના ઇંદ્રિયસમૂહને જીતી વશકરે તેજ નિરન્તર ઉદય પામે. જુઓ, ચંદ્ર પણ રાજા કહેવાયછે, પરન્તુ તેણે ઇંદ્રિયજય ન કર્યો તેથી પંદર પંદર દિવસે વારંવાર તેને ક્ષય ભોગવવો પડેછે. નીતિ પ્રમાણે વર્ત્તતાં અનાયાસે દુષ્ટ ઇંદ્રિયોનો જય સિદ્ધ કરી આપનારો ગૃહસ્થાશ્રમજ રાજાઓને મુખ્ય છે.

(૧૪૯–૧૫૦) જેની પ્રવૃત્તિ નિયમમાં આવી નથી એવા, શરીરની અંદર નિવાસ કરનાર, મ્હોટા મ્હોટા અનર્થોની પરંપરાના મૂળ કારણ, બળાત્કારથી ખેંચી કોઈ વખતે મ્હોટા ખાડામાં નાંખી દેનારા, પોતાના દુષ્ટ ઇંદ્રિયરૂપ ઘોડાઓને પણ જે રાજા જીતી વશ કરી શકે નહીં—તે રાજા શરીરથી બહાર, દૂર દૂર રહેલા અને જોરાવર શત્રુઓને કેમ જીતી શકે ? તથા પોતાના ચાકરોને પણ કેમ વશ રાખી શકે ? જ્યારે ઇંદ્રિયો કે ચાકરો કોઇ વશ નહીં હોય ત્યારે અત્યંત પરવશ પડેલા તે પોતાનાઓનું પાલણ પણ કેમ કરી શકે ? તેના રાજ્યની તથા દેશની ઉન્નતિ થવાનો તો સંભવજ શો ?

(૧૫૧) રાજાઓએ ઉત્તમ, શુદ્ધ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી, સુંદર લક્ષણવાળી, અને જેનાથી પોતાના નેત્ર તથા મનને આનન્દ થાય તેવી સ્ત્રીઓ પરણવી, પોતાનું કુળ શુદ્ધ રહેવા માટે સર્વદા સર્વ પ્રકારે તે સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું અને પોતાની પ્રજામાંના સ્ત્રી-પુરૂષમાત્રને પુત્રી-પુત્ર જેવા ગણવાં.

(૧૫૨) "શ્રીભાગવત તૃતીયસ્કંધમાં" કશ્યપ ઋષિયે પોતે પોતાની સ્ત્રી દિતિ પ્રતિ આ વાત કહેલી છે કે "બીજા આશ્રમમાં રહેલા લોકોથી ઘણા શ્રમે કરીને જીતી શકાય એવા ઇંદ્રિય નામના લૂંટારા શત્રુઓને ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી કીલ્લામાં બંદોબસ્ત કરી રહેલો માણસ એકદમ જીતી શકે.

(૧૫૩) આ પ્રકારની ધર્મબુદ્ધિનો સાર ગ્રહણ કરીને પ્રધાન મણીભાઇએ મહારાવશ્રીનું વય વિવાહ યોગ્ય જોઈ તેઓના યશની, સ્વધર્મવૃત્તિની અને શુદ્ધ વંશની વૃદ્ધિ કરવા માટે યોગ્ય તથા વિધિ અનુસારી વિવાહસમારંભ કર્યો.

(૧૫૪) રાજા પોતાની રાજ્યસંપત્તિ તથા ઘણાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી થએલી ધારણાવાળી બુદ્ધિ, એ બંન્નેને પરણે તો સુખી થાય. આ વિચાર કરીને તેવી સૂચના માટેજ મહારાવશ્રીનો વિવાહ સુંદર બે રાણીઓની સાથે મણિભાઈ સાહેબે કર્યો હશે કે શું!!

(૧૫૫) કચ્છભૂમિના પતિ શ્રીખેંગારજી પોતાના સ્વાભાવિક સદ્ગુણોથી સભાર્ય (સભાઓમાં આર્ય એટલે ઉત્તમ) તો પ્રથમજ હતા, તથાપિ, દેવમંત્રી (બૃહસ્પતિ) જેવા રાવબહાદુર મણિભાઈએ મંત્રવિધાનથી (યોગ્ય વિચાર કરવાથી તથા વેદ પુરાણમાં રહેલા મંત્રોના વિધાનથી) મહારાવશ્રીને ફરીથી સભાર્ય (ભાર્યા એટલે પરણેલી સ્ત્રી તે સહિત) કર્યા.

(૧૫૬) (રાજકાર્યોમાં નિપુણ) મણિભાઇએ વિવાહમહોત્સવમાં સર્વ કામનાઓની વૃષ્ટિઓ કરવાથી યાચકોને અને ઘણા સત્કારોથી ભાયાતોને તેમજ નોકરવર્ગ તથા આશ્રિતવર્ગને તેવાં તેવાં યોગ્ય દાનમાનથી સંતુષ્ટ કર્યા.

(૧૫૭) સુરસાર્થરૂચિ (સુંદર રસયુક્ત અર્થોમાં રૂચિવાળા) કવિયોને તથા સુરસાર્થ રૂચિ (દેવસમૂહ જેવી કાંતિવાળા) પંડિતોને મણિભાઇએ પ્રસન્ન કર્યા. સારી રીતે ઉદારતાથી અને પોતાના રાજાને વિષે આસક્ત અને આનંદયુક્ત પોતાની બુદ્ધિથી સર્વ શુભકાર્ય તેઓએ કર્યું.

(૧૫૮) સમુદ્ર ચોતરફથી નદિયોના જળો પોતામાં મેળવેછે તેમ રાજા પણ પોતાની સત્તાના મુલકોમાં ચોતરફથી પુષ્કળ ધન મેળવેછે; પરંતુ સમુદ્ર સમય ઉપર સર્વપ્રજાની સુખસંપત્તિ માટે ઘનને (મેઘને) જેટલું જળ આપે તેટલુંજ તેનું અમૃત (મિષ્ટ) થાય, તેમ રાજા પણ સમય ઉપર પોતાની સર્વ પ્રજાનું ભલું કરવા ધન (ઘણા લોકો) ને જે કાંઇ દ્રવ્ય આપે તેજ અમૃત (અખંડ યશ દેનારૂં) થાય.

(૧૫૯) રાજ્યાભિષેક વખતે પરણી લીધેલી રાજલક્ષ્મીનો, આણું ફરિથી વળી આવવાનો આ સમય છે એમ હું માનુંછું; કારણકે પોતાનાં સર્વ અંગોમાં સુંદરતા ધરાવનારી એ રાજસંપત્તિનો સુખથી સદા ઉપભોગ કરવામાં માલીકને સ્વતંત્રતા આ સમયમાં મળીછે.

(૧૬૦) (રાજસંપત્તિના દ્વિરાગમનનો એટલે આણુંવળી આવવાનો આ ઉત્સવ ચાલ્યો હતો તેથીજ) એ ઉત્સવમાં ઘણું કરીને અખંડમાંગલિક ગાયનો ગવાતાં હતાં, સ્રીઓ સહિત પુરૂષો વસ્ત્ર આભરણ વિગેરેથી સુશોભિત દીસતા હતા, તેવો સુંદર વાજાંનો સમૂહ આગળ વાગતો હતો અને નક્કી હર્ષયુક્ત થયેલાં મનુષ્યોમાં કેટલાએક ભાગોને યથાયોગ્ય તે દિવસે જમાડયા હતા.

(૧૬૧) ભુજ નામની મોટી નગરી ઉત્સવમાં સુંદર માળા, ઘરેણાં, વસ્ત્ર વગેરેથી અલંકૃત થઈ, ધ્વજાના વાંસરૂપ પોતાની ભુજા લાંબી કરીને તે ઉપર રહેલ પવનથી ચંચળ વસ્ત્રરૂપ હથેળીની સમસ્યાથી આ ઉત્સવનો લાભ લેવા દેવતાઓને પણ બોલાવે છે કે શું?

(૧૬૨) તે સમયમાં જડ રસ્તાઓ પણ સારી રીતે સાફ કરેલા, નવા પ્રેમ જેવું જળ છાંટવાથી ભીના અને નીરજસ્ક (જેમાં જરા પણ રજ ઉડે નહીં એવા) થયા હતા ત્યારે ચેતન મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ રસ્તાની માફક સારી રીતે સ્વચ્છ પ્રેમરૂપ જળના છંટકાવથી ભીની અને નીરજસ્ક (રજો ગુણ રહિત) થઈ હતી.

(૧૬૩) તે દિવસે આખા શહેરમાં પ્રત્યેક આંગણાંમાં, પ્રત્યેક ઘરમાં, પ્રત્યેક ચૌટામાં, પ્રત્યેક બજારોમાં, પ્રત્યેક રસ્તાઓમાં તથા કીલ્લાના પ્રત્યેક દરવાજાઓમાં દીપક, ધ્વજા, પુષ્પ, પલ્લવ, તોરણ વગેરે યથાયોગ્ય વસ્તુઓથી મોટો ઉત્સવ થયો હતો અને તેમજ આખા દેશમાં પ્રત્યેક મ્હોટા શેહેરોમાં તે ઉત્સવ થયો હતો.

(૧૬૪) હાથીઓથી તથા ઘોડાઓની પંક્તિઓથી, સાંકડું અને તરેહ તરેહના કવચ ધારણ કરનાર, વિકટ, ઘણા શિપાઈઓવાળું તૈયાર થઈ ઉભેલું દરબારી લશ્કર જોઇને તે દિવસે ચોર વિગેરે રાજવિરૂદ્ધ લોકો ચિત્તમાં ચંચળ પીપળાનાં પાંદડાંની પેઠે કાંપવા લાગી ગયા. (આવા સમયોમાં સર્વ સેના સારી સાજીને દેખાડવામાં આવેછે તેનું આ પણ એક મુખ્ય પ્રયોજન હોયછે કે રાજવિરોધિ લોકોના મનમાં આનાયાસે મ્હોટો ભય ઉત્પન્ન થાય.)

(૧૬૫) પુરીરૂપ વનિતાએ દીપકોની પંક્તિના મિશથી લોકોના ચિત્તને ચો-રનારી કોઇ કાંચનની માળા કે પરવાળાની માળા પહેરી હતી.

(૧૬૬) પોતાના રાજા ઉપર સ્વાભાવિક અનન્યભક્તિવાળી કચ્છપ્રજાના મનમાં આજ દિવસ સુધી દરબારની અસ્વતંત્રતા હોવાથી પરિતાપ હતો. આજ પોતાના રાજાનો આ ઉદય થયો ત્યારે તે પરિતાપજાળ લોકોના મનમાંથી નીકળી ગઇ તેજ દીપકરૂપ બની બહાર દેખાતી હતી કે શું ?

(૧૬૭) મહારાવશ્રીના ઉગ્રપ્રતાપરૂપ સૂર્યની આગળ સાચા સૂર્યે જુદી જુદી પોતાની કાન્તિરૂપ જાણે દિવ્ય ભેટ અર્પણ કરેલી હોય એવા, અથવા રાજાના પૂર્વ પુરૂષોના પુરાતન પુણ્ય જેવા દીવાઓ તે નગરમાં છજ્જાં વિગેરેની પાસે મુકેલા શોભતા હતા.

(૧૬૮) પ્રયાગમલ્લજી સ્વર્ગવાસી થયા પછી સર્વ પ્રજાના કાન ઘણા સમયથી તરષ્યા હતા, એવા કાનોના સમૂહથી પીવાલાયક મહારાવશ્રીની મધુરવાણીરૂપ સુધા એ દિવસે (સાંજના ૪ વાગા પછી તંબૂમાં) પાન કરીને ચિત્તમાં પક્કો વિ-શ્વાસ બેસવાથી સર્વ કચ્છપ્રજા ઘણો હર્ષ પામવા લાગી.

(૧૬૯) અહો રાજન્! મહારાજાધિરાજ મિરજાં મહારાવશ્રી ખેંગારજી બહા-દૂર ! અનેક પ્રકારના અય (શુભ કરનાર વિધિ) તથા આય (લાભો)ની સિદ્ધિ માટે નમ્રતાપૂર્વક મ્હોટું માન આપી અને લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી અનેક ગુણોના લાભોવાળા આપશ્રીને હાથ જોડી આપની પ્રજા પ્રાર્થના કરેછે.

(૧૭૦) અહો દયાના નિવાસગૃહરૂપ ! અમને પ્રકર્ષે પાળો; અજ્ઞાનથી બાલક જેવા અમો છીએ, પરંતુ જેમ માત-પિતા પ્રયત્ન કરી બાલકોને ધર્મમાં ચલાવે તેમ અમોને સદ્ધર્મમાં નિરન્તર ચલાવો; પાપપૂરથી દૂર રાખો; અમારા દુઃખોનું ભં-જન કરો; મનનું રંજન કરો અને જે કોઈ માણસ આપ તથા આપની પ્રજા સાથે અનુકૂલ ન વર્ત્તે તેને જીતી સ્વાધીન કરો.

(૧૭૧) આ પૃથ્વી વીયાએલી ગાય જેવી નીતિનિપુણોએ માનેલી છે; સર્વ પ્રજા એ વત્સ છે; સર્વ પ્રકારે પાલન-પોષણ કરવાને સમર્થ વૈભવવાન્ આપ એ ગાયના માલીક છો; માટે જેમ ઘાસ વિગેરેથી તેનું પોષણ થાય તેમ ઘાસ (ગ્રાસ વિગેરે-

થી) આ પૃથ્વીનું પ્રથમ પોષણ કરીને કોઈની નજર ન લાગે તેમ દ્રવ્યરૂપ સાર દોહીને વત્સ માટે યોગ્ય ભાગ અવશ્ય બાકી રાખીને, બાકી દ્રવ્યરૂપ પયનો સુખે ઉપયોગ કરો.

(૧૭૨) પોતાનો દેશ એજ એક ભૂમિપતિનો બાગ છે. તેમાં રાજા પુષ્પ-ફળ આપનાર ઉત્તમ વર્ણરૂપ સારા વૃક્ષો રોપે, તેને પાળી પોષી મ્હોટાં કરે અને તેઓનાં રક્ષણ માટે ચોતરફ બહારના ભાગમાં હલકા વર્ણરૂપ કાંટાનાં ઝાડો પણ રોપી રાખે. આમ વર્ત્તવાથી નિર્મળ ફળતણી સંપત્તિ ધણીનેજ ઘણી મળે.

(૧૭૩) પોતાની પ્રજાને વૃક્ષો જેવી જાણી દયાદૃષ્ટિથી, પ્રેમજળવૃષ્ટિથી સીંચી, તેમાં થતાં પુષ્પો વીણી લ્યો અને ફળોનો ઉપભોગ કરો. પણ પ્રજાના મૂળ-ભૂત ધર્મ અને ધનને મેહેરબાની ભરેલી નજરથી બચાવો. જો વૃક્ષોનું મૂળ જતું રહે તો પછી ફળ-પુષ્પની કથા પણ વૃથા.

(૧૭૪) શુદ્ધ મનથી પ્રીતિ અને નીતિથી પોષણ પમાડેલી પ્રજાજ રાજાઓ-ની સંપૂર્ણ રસાયણસિદ્ધિ (કીમિયા) ની વિદ્યા છે. કીમિયો મ્હોટી મહેનતે કાંઈક ફળ આપે અને પ્રજા તો જે જે પદાર્થની રાજા ઇચ્છા કરે તે તે સર્વ પદાર્થ તરત તેવા આપી શકેછે, જેવા સાક્ષાત્ ચિન્તામણીથી પણ આપી શકાય નહીં.

(૧૭૫) અહો મહારાજ ! અહીં (કચ્છમાં) આ સર્વ પ્રજા હાલ આપના ખોળામાં પોતાનું મસ્તક મૂકી ભય-કંપ દૂર કરી, ચિન્તા છોડી, સુખથી સુએ છે. હવે તે પ્રજા ઉપર આપ જો ઉપેક્ષા રાખો એટલે લક્ષ ન આપો તો કેવળ આપના કુળ ઉપરજ પરંપરાથી પૂર્ણ પ્રીતિપાળનારી પ્રજા બીજા કોને શરણે જાય ?

(૧૭૬) આપનાં ઉત્તમ લક્ષણો જોઈ અત્યંત હર્ષ પામેલા અને ક્ષણ પ્રતિ-ક્ષણ વધારે આશા બાંધનારા અમે આપના ગુણોથી થયેલા ગર્વથી કેટલાએક બીજા રાજાઓમાં પ્રીતિવાળી પ્રજાને હશિયે છીએ. "કેટલાએક રાજાઓના દુર્ગુણો જોઇ અમો જેવી રીતે હશિયે છીએ તે સર્વ આજ આપની આગળ નિવેદન કરીએ છીએ.

(૧૭૭) અક્ષ એટલે પાસાઓ રમવામાં 'દક્ષ' પણ ધર્મ પક્ષમાં 'દક્ષ' નહીં, 'સુર' એટલે દેવતાઓને તજે, પણ સુરા (મદિરા) ને ભજે, વિચાર છોડે પણ વ્યભિચાર ન છોડે, આવા કેટલાએક ભૂપાળો ભૂમિમાં ભારરૂપ ભાસે છે.

(૧૭૮) પોતાની પ્રજાને ધર્મની પુત્રિ ન જાણતાં ઇચ્છાપ્રમાણે બળાત્કારથી જે રાજાઓ પરસ્ત્રીનો પ્રસંગ રાખેછે તે પોતાના પાતકપૂરથી જરૂર જનાનામાં પણ

નાના પ્રકારના અધર્મ ઉત્પન્ન કરાવે છે. આવાં કર્મો કરવા-કરાવવાથી પોતાના વંશનો પણ વિનાશ[1] તેઓ કરેછે.

(૧૭૯) કેટલાએક રાજાઓ વારંવાર ઘણા મદ્યોના પાનથી મત્ત થયેલા પ્રજા પાસેથી મેળવેલા પૈસામાંથી મ્હોટી મ્હોટી રકમો એકદમ વેશ્યાઓને આપનારા, કામપીડાથી ક્રીડામૃગ બનેલા તેઓ (વેશ્યાઓ) જેમ રમાડે તેમ રમે છે.

(૧૮૦) પણ્યસ્ત્રીઓ એ (જે જ્યાં સુધી પૈસા આપે ત્યાં સુધીજ તેની સ્ત્રી થઇ રહેલી વેશ્યાઓ એ) નિરન્તર જીતી લીધેલા અને તેઓએ કરેલાં અનેક અમર્યાદ અપમાન ભોગવનારા, જગતમાં પોતાનાં માનનો વધારો શી રીતે કરે ? જેઓ મદ્યથી મત્ત થયેલા પોતાના શરીર ઉપર કે વસ્ત્ર ઉપર ઈશ્વરદત્ત સત્તા કાંઈ પણ ચલાવી શકતા નથી તો આખા દેશ ઉપર સત્તા ચલાવવાનું ઘણું મુશ્કેલ કામ તેઓ ક્યાંથી કરી શકે ?

(૧૮૧) વારંવાર સેવેલો જુગાર, સુરા—મદ્યનું પાન, નિષ્કારણ ક્રૂર મૃગયા, આ ત્રણે મ્હોટાં વ્યસનો કહેવાય છે. માટે એ માંહેલું કોઈ પણ વ્યસન રાજાઓને છાજે નહીં. કામંદક પોતાના નીતિગ્રંથમાં લખેછે કે જુ[2]ગારથી નલ-યુધિષ્ઠિરને, મદ્યપાનથી યાદવકુળને અને મૃગયાથી પાંડુ રાજાને જે વિપત્તિયો પડીછે તે પ્રસિદ્ધ છે.

(૧૮૨) આર્યલોકોને ધર્મ ને નીતિ સમજવામાં મુખ્યપ્રમાણ વેદ છે તેમ મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વ્યાસ વિગેરેની સ્મૃતિયો તથા પુરાણો એ સર્વ ધર્માદિ સમજવાનાં પ્રમાણો છે. પરન્તુ હાલ કાળના કેટલાએક રાજાઓ ધર્મ અને નીતિ જાણવાને પણ તે પ્રમાણોનું શ્રવણ કરતા નથી અને તે પ્રમાણોને કોઈ રીતનું ઉત્તેજન પણ આપતા નથી.

(૧૮૩) પોતાની વેદાદિ વિદ્યાઓ, સ્વધર્મ, પોતાનો દેશ, નિર્મળ પોતાનું ક્ષત્રિય કુળ, એ સર્વ વિષયોમાંથી એકમાં જેઓને અભિમાનનો લેશ પણ નથી અને તેતે વિષયનું તત્વ શું છે? આ વિચાર કોઈ પણ સમયે જેઓએ કર્યો નથી તેઓ પરકીય જનો આગળ તથા શત્રુઓ આગળ ન તત્વ (તેઓનુ તત્વ પામી ન શકે) પણ તેઓની આગળ નતત્વ (નમ્રપણુંજ) પામે.

---

૧ તેવાં કર્મોથી ઘણું કરીને વંશજ ન ચાલે. કદાચિત્ વંશ નષ્ટ ન થાય તો ઉત્તરોત્તર પ્રજા વધારે દુષ્ટ થતી જાય.

२. मृगयाऽक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजाम् । दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥

(૧૮૪) (એવા રાજાઓની પ્રજાને વળી આ પણ હાસ્યપ્રસંગમાં કહીએ છીએ કે) તમારા રાજાઓએ ભારતવર્ષની સારી ઉન્નતિ હાથે કરી ખોઇ દીધી. પોતાના દેશમાં થતી ઉત્તમ વસ્તુની વધારે ખરીદી અને તેવી વસ્તુઓ બીજા દેશમાં મોકલાવી તેનો ફેલાવ કરવાથી પોતાના દેશની ઉન્નતિ રાજાઓએ કરવી જોઈએ.

(૧૮૫) (તમે કદી કહેશો કે) આ કળિકાળ છે તે અનુકૂલ નથી એમાં રાજા શું કરે ? તો આ સમજણ વ્યર્થજ છે. કારણકે કાળનું કારણ રાજાજ છે આમ શાન્તિપર્વમાં ભીષ્મે કહ્યું છે.

"कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणं ।
इति ते संशयोमाभूद्राजा कालस्य कारणं ॥"

(૧૮૬) આમ કેટલાએક માઝા છોડી તાજા રહેલા બીજા રાજાઓમાં અસંતોષ દાયક દોષ દેખાય છે તેથી અમે તો સ્વચ્છ કચ્છમાં વિરાજનાર અમારા દરબાર પહેલા શ્રીખેંગારજી જેવા ગુણો ધરાવનાર, હાલના મહારાવ શ્રીખેંગારજીનીજ યથાર્થ સ્તુતિ કરિયે છીએ.

(૧૮૭) (આપના સદ્ગુણોના જોરથી અમો ખાલી બડાઇ મારનારનાં મુખો બંધ કરીયે છિયે) અને ઇશ્વિર પાસે માંગીએ છીએ કે ચારભુજાધારી શ્રીમુરારિ પોતાની ચાર ભુજાથી ધર્માદિ ચારે પુરૂષાર્થ આપના સિદ્ધ કરો. અપરિમિત ધનો અને દીર્ઘ આયુષ્ય આપને આપો. પોતાના પૂર્વપુરૂષોએ પરિપાલિત સત્યને અનુસરી આપ સુખી રહી ચોતરફથી સર્વદા અમારૂં સંરક્ષણ કરો.

(૧૮૮) રાજા, આ એક ખરેખરૂં અલૌકિક દૈવત (દેવતા) છે, રાજા, એ સર્વ અર્થોની સિદ્ધિનું મૂળ છે માટે રાજાને અનુકૂલ કોણ ન વર્તે?

(૧૮૯) પોતે પાળેલી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોમાંથી રાજભાગ અહિં નીતિને અનુસરી જેમ આપ સ્વીકારોછો તેમ, અહો સારી રીતે રક્ષા કરનાર ! આપની પ્રજા જે સદ્ધર્માચરણ કરે તેનો પણ છઠ્ઠો ભાગ ધર્મથી તેની રક્ષા કરી આપ મેળવો.

(૧૯૦) આપના ન્હાના ભાઈ કુમારશ્રી કર્ણસિંહજી અને આપના શરીરમાં રહેલ કર્ણ (કાન) એ સમાન છે. કારણ કે એ બંને સદ્ધર્મ અને સદ્વિદ્યાનું શ્રવણ કરવામાં સદા સારી રીતે ઉત્સુક છે ને સાંભળ્યા પછી પણ આ સત્ય અને આ

અસત્ય એમ વિભાગ પાડી શકે છે, મણિ મુક્તાફળ વિગેરેથી શોભે છે અને ઘણે દૂરની વાતો પણ જાણી શકે છે.

(૧૯૧) અહીં રાજ્યનાં સાત અંગો શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. તે રાજલક્ષ્મીનાં સાત* અંગોમાં બુદ્ધિમાન્ સારો મંત્રિ એ દ્વિતીય (બીજું) અંગ છે, પણ ખરૂં જોતાં તે અદ્વિતીય (અનુપમ) અંગછે. તેથીજ પંડિતો એજ અંગને પ્રધાન એવું નામ આપે છે.

(૧૯૨) જે પ્રધાન કેવળ રાજામાંજ ભક્તિ ધરાવે તેને પ્રજા પોતાનો હિતકારી ન ગણે, ને જે પ્રજાનોજ અર્થ સારે તે રાજાનો હિતકારી ન થાય. શાસ્ત્રમાં કહેલી નીતિના બળથી રાજા અને પ્રજા ઉભયનો ચોતરફથી ઉદય કરવામાં ઉદ્યુક્ત રાવબહાદુર મણિભાઇ નામના આપના પ્રધાન પ્રકાશમાન થાયછે.

(૧૯૩) આ લોકમાં દ્રવ્ય વિગેરે પોતાના મતલબનાજ લોભી કેટલાએક પ્રધાનો, રાજાઓના મનમાં કદી ગમે તેવા વિચારો આવે તો પણ તેને 'હાજી હા' કરી કબુલે છે. પરંતુ આ આપના પ્રધાનતો કાર્યમાત્રનો પરિણામ દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચારી પર્યવસાનમાં થનારા હિત અને અહિતનું વિવેચન કરી સર્વ કાર્યો ચલાવેછે.

(૧૯૪) ખજાના, દેશ, ભાયાતો, સર્વદા રાજ્યનું શુભ ઇચ્છનાર મંડળ અને સેના એ સર્વના સમય સમયમાં યોગ્ય ઉપયોગો પોતાની બુદ્ધિથી નક્કી નિર્ધારી પ્રધાને તેતે સંબંધી ઉત્તમ કામ આરંભવું જોઇએ, તેજ પ્રમાણે એઓ (રા. રા. મણીભાઈ) કરેછે.

(૧૯૫) જુદી જુદી વિદ્યાવાળા લોકોને, દ્રવ્યપાત્ર મ્હોટા વ્યાપારિયોને, રાજ્યનું ભલું ઇચ્છનાર ભાયાત વિગેરેને અને ન્હાના મ્હોટા ચાકરોને યથાયોગ્ય સત્કાર કરીને અહીં રાજ્યોપયોગી જુદાં જુદાં લાયક કામોમાં મણિભાઈ તે સર્વેને લગાડેછે. અને દરબારના હિત માટે સર્વદા જય મેળવતા રહેછે વાસ્તે એ નરરત્નનું મણિભાઇ એવું નામ મનુષ્યો કહેછે તે યોગ્યજ છે.

(૧૯૬) રાજાઓમાં ભક્તિ (શ્રદ્ધા) અને અંતઃકરણ પૂર્વક આસક્તિ ધરાવ-

---

* स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रञ्च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ।

અર્થ—રાજા, પ્રધાન, દેશ, કીલ્લો, ખજાનો, સેના અને રાજ્યનું હિત ચાહનાર ભાયાત વિગેરે મંડળ.

નાર, સમયને બરાબર અનુસરી તારતમ્યથી ઓછું વધતું દાનમાનાદિ કરનાર, પોતાનું માન જાળવનાર, પ્રજાનું પણ ખરૂં હિત કરનાર, લોકનીતિ-રાજનીતિ વિગેરે નીતિયોના નિધિ તે રા. રા. મણિભાઇ જશભાઈ પોતાના માલીકને ધર્મ, અર્થ અને સારી કીર્ત્તિ વધારે મેળવી આપવામાં સમર્થ છે.

(૧૯૭) અહો મહારાવ શ્રીખેંગારજી! આપના ગુણોમાં અને આપના મંત્રિના પણ ગુણોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા અમારા યથાર્થ ભાષણ ઉપર કદાચિત્ કોઈ માણસ "આ સ્તુતિરૂપ હશે" એમ ખોટી આશંકા લાવે, (કેમકે કચ્છી લોકો સર્વ આપની રૈયત છે.) વળી આપમાં રાજગુણો તેમજ આપના પ્રધાનમાં મંત્રિગુણો ઘણાજ છે તેથી સંપૂર્ણ રીતે તે ગુણોનું વર્ણન થોડા વિસ્તારમાં થઇ શકે નહીં વાસ્તે હાલ વિશમ પામીએ છીએ.

(૧૯૮) 'રાજા મણિથી શોભે અને મણિ રાજાથી શોભે' આ લોકોક્તિ આપને ત્યાંજ ખરી થાયછે. (કેમકે આપ જેવા ગુણજ્ઞ માલીકથી રા. રા. મણિભાઈ શોભેછે ને તેવા સારા પ્રધાનથી આપની શોભા છે.) જેમ અત્યુત્તમ મણિને પોતાની પાસે રાખનારો પુરૂષ પ્રકાશ કરી શકે તેમ મણિથી (રત્નોથી તથા મણિભાઇથી) સારી રીતે શોભનાર અને ચોતરફ યશરૂપી પ્રકાશ ફેલાવનાર આપ પોતાની પ્રજાને (અમને) સર્વ રીતે પાળતા રહો.

(૧૯૯) અહીં આપ મહાન્ રાજા છો અને પરમેશ્વરની વિભૂતિ છો અને અમે ગ્રામ્ય છિએ માટે કેમ બોલવું ઉચિત છે અને કેમ નહીં, આ વાત જાણતા નથી, બાલકનું બોલવું ચૂક ભરેલું હોય તોપણ પિતા તેને સુંદરજ માની લેછે, માટે અહો અત્યંત સ્તુતિપાત્ર! અમારી ચૂક હોય તો તે ક્ષમા કરો.

(૨૦૦) રાજામાં પ્રેમે કરીને આસક્તહૃદયવાળી અને ખરી સ્તુતિને લાયક કચ્છવાસી સર્વ પ્રજા, પોતાના દરબારના ઉદય માટે ઉપર લખેલા પ્રકારની પ્રાર્થના ઈશ્વર પાસે નિરન્તર કર્યા કરેછે.

(૨૦૧) (અમે બ્રાહ્મણો પણ મહારાવશ્રીને એ આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે) અહો રાજન્! મણિપ્રધાન (ઘણા રત્નવાન્ અને જેના પ્રધાન મણિભાઈ છે એવા) અને વૈભવને ધારણ તથા પોષણ કરનાર, આપ આપણી અતિ સુંદર પ્રાચીન વિદ્યાઓની વૃદ્ધિ કરો. દેવતામાત્ર જેના ચરણને વંદન કરેછે એવા તે શ્રીમુકુન્દ આપને અમંદ આનંદનો સંદોહ (સમૂહ) આપો.

(૨૦૨) કચ્છપ્રજા, જેવી આપને વિષે વધારે પ્રીતિ ધરાવેછે તેથી ધન્ય છે; અન્ય રાજાઓના હાથમાં રહેલી બીજી પ્રજા પોતાના રાજાઓમાં તેવી પ્રીતિવાળી નથી. તેના દાખલાઓ જોવા હોય તો ઉપર લખેલી વાતનું પ્રથમ ઉદાહરણ રા. રા. શેઠ ખીમજી જયરામ છે. તેઓનું મન આપની કીર્ત્તિનો પ્રસાર થવામાં એક દૃઢ નિશ્ચય કેવી રીતનો ધરાવે છે તે આપ જુઓ.

(૨૦૩) પૃથ્વીમાં શિવજી એ નામથી પ્રસિદ્ધ, ભાટિયા જ્ઞાતિના કચ્છમાં એક ધનાઢચ ગૃહસ્થ હતા. પીઢી દર પીઢીથી પ્રાપ્ત થએલા પોતાના કુળધર્મ પ્રમાણે શ્રીકાન્ત (લક્ષ્મિપતિ શ્રીકૃષ્ણ) વિષે અખંડ અનન્ય ભક્તિવાળા હતા.

(૨૦૪) પોતાના પતિ (શ્રીકૃષ્ણ) ના ભક્ત તે સદ્‌ગૃહસ્થને લક્ષ્મીજી માતાની માફક પરમ દયા ભરેલી દૃષ્ટિથી સારી રીતે જોતાં હતાં. તે શિવજી શેઠના પુત્ર જયરામ શેઠ હતા. તેઓ સર્વ ઠેકાણેથી જય (ઉત્કર્ષ) મેળવી રમતની માફક અનાયાસે પોતાના કામો પાર પાડતા હતા. તેથી તેઓનું જયરામ એ નામ ઘટિત હતું.

(૨૦૫) ઉત્તમ વિચારવાળા, વ્યવહારમાં અતિકુશળ, અને સર્વને શુભકારી એવા ઉદ્યોગોમાં અધિકાર ધરાવનારા, ઉદાર ચિત્તના, શેઠ જયરામ ભાઇના પુત્ર શેઠ ખીમજીભાઈ છે. પોતાના રાજાઓમાં એઓની રાજભક્તિ વખાણવાલાયક છે.

(૨૦૬) પોતાના દેશીભાઇઓનું ભલું કરવામાં પ્રસક્ત, વિદ્વાનોનો સમાગમ લેવામાં નિરન્તર સારો આદર ધરાવનાર, રાજાનું હિત કરવામાં આસક્ત, શેઠ ખીમજીભાઇના મનમાં આ ઇચ્છા થઈ કે દરબારની સુકીર્ત્તિરૂપ ચાંદનીનો પ્રસાર અવશ્ય થવો જોઇએ.

(૨૦૭) સદાચરણરૂપી સૂર્યનું ઉદયસ્થાન એક પ્રસિદ્ધ પર્વત, ઉત્તમ વિદ્યાઓનો સમુદ્ર, નિષ્કારણ પરોપકાર જાણે આકાર ધારણ કરીને પોતેજ આવ્યો હોય એવા, મારા અતિમાત્ર (અત્યંત) પ્રીતિપાત્ર મિત્ર, ઉત્તમ સ્નેહ અને સારા શીલનું લીલાગૃહ (ક્રીડા કરવાનું ઘર) વલ્લભજીના પુત્ર વિશ્વનાથજી નામના પંડિત જય પામે છે.

(૨૦૮) અહો ! **મહારાજાધિરાજ મિરજાં મહારાવશ્રી ખેંગારજી બહાદુર !** મંડન (માંડવી) આ નામની નગરીનું મંડન (ભૂષણ) કરનાર, આપના દેશમાં રેહેનાર, વિનયવાન્ એ શાસ્ત્રીજી આપના, કચ્છદેશના, તથા માંડવીના અતિ નિર્મળ યશને પોતાના ગુણો સાથે બાંધી ચોતરફ દૂર દૂર મોકલી દે છે, અને આપનો ઉત્તમ ઉદય સદા ચાહે છે.

(૨૦૯) તેમજ આપના શેહેરમાં અને દેશમાં રહેલા, દિશાઓમાં ઘણે દૂર સુધી સદા અનેક વ્યાપાર કરનારા કચ્છી સદ્ગૃહસ્થો આપના, શેહેરના અને દેશના યશને ચોતરફ ફેલાવી નિર્મળ કરે છે. તેનું તાજું ઉદાહરણ મુંદ્રા શેહેરમાં રહેનારાઓમાં અગ્રેસર શેઠ ખીમજીભાઇ છે.

(૨૧૦) ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોમાં શ્રેષ્ઠ શેઠ ખીમજીભાઇએ તથા શાસ્ત્રી વિશ્વનાથજીએ ૧ બારશ્રીના કીર્તિપ્રસારનો વિચાર કરી પંડિત જેષ્ઠારામ મુકુન્દજી મારફત મને વાસ્તવિક વાત વર્ણન કરવાની સૂચના કરી હતી.

(૨૧૧–૨૧૨) પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ચરણરૂપ કમળનો ભ્રમર, પંડિતોમાં અમૌલ્ય રત્ન જેવા શ્રી ધનશ્યામ ભટ્ટજીથી જન્મ અને વિદ્યા પામેલો, **પંચનદી** એ અવટંકવાળો તૈલંગવેલ્લનાડી બ્રાહ્મણ **ગોવર્ધન** ઉર્ફે **ગટ્ટુલાલ** સર્વ શિષ્ટ વિદ્વાનોનો વશવર્તી છે. તેણે મહારાવશ્રીને આ આશીર્વાદનો રાશિ (સમૂહ) પ્રકર્ષથી આપેલો છે.

(૨૧૩) વેદાદિ સર્વ શાસ્ત્રોનો એક આધાર એટલે અશેષ વેદ અને શાસ્ત્ર જેનુંજ વર્ણન કરેછે એવા, સુદર્શન (ચક્ર) સદા જેઓના હસ્તમાં રહેછે એવા, સદાનંદપ્રિય એટલે શ્રીનંદરાયજીને પ્રિય, શ્રીમાન્ (લક્ષ્મી સહિત) ધનશ્યામ (મેઘ જેવા શ્યામ વર્ણ પ્રભુ કૃપા કરો. "ગ્રંથકારના પિતા અને સર્વ વિદ્યાદાતા ગુરૂશ્રી ધનશ્યામ ભટ્ટજીનું વર્ણન પણ આ શ્લોકમાં છે તે આપ્રમાણે":—

વેદાદિ સર્વ શાસ્ત્રનો એક આધાર એટલે સર્વે વેદ છ અંગ આદિ સર્વવિદ્યા યુક્ત અદ્વિતીય વિદ્વાન્, સુદર્શન (સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, તર્ક, પૂર્વ-ઉત્તર મીમાંસા આ સર્વ આસ્તિક દર્શન) જેના હસ્તમાં રહેછે એવા; એટલે છએ શાસ્ત્રની ઉપસ્થિતિ ધરાવનાર, સદાનંદપ્રિય (સદાનંદ શ્રી પુરૂષોત્તમ એજ જેને પ્રિય છે એવા) નિરન્તર પ્રેમપૂર્વક ભગવત્સેવા કરનારા, શ્રીમાન્ (સરસ્વતીયુક્ત અને વિદ્વત્સભામાં શોભનાર) ગુરૂજી શ્રીધનશ્યામભટ્ટજી મારી ઉપર કૃપા કરો.

(૨૧૪) શ્રીબાલમુકુન્દ પ્રભૂના અરૂણ ચરણકમલમાં રહેલા નખચંદ્રની પ્રકાશમાન્ અલૌકિક જ્ઞાનમય ચંદ્રિકા કલ્યાણ કરો. જેમ ચંદ્રકિરણમાં રહેલુ અમૃત સુમન એટલે દેવતાઓ તથા ચકોરો પી શકેછે તેમ આ ચંદ્રિકામાં જે અમૃત એટલે મોક્ષ અથવા ભક્તિ રહેછે, તેનો લાભ અનન્ય અને શુદ્ધ મનવાળા ભક્તજનરૂપ યોગ્ય ચકોરો લઇ શકેછે. જેમ ચંદ્રિકા બહુ મોહ ઉત્પન્ન કરનાર અંધકારને હરેછે તેમ આ પણ અત્યંત મોહરૂપ તમ (અંધકાર અથવા તમોગુણ) ને હરે છે. એ ચંદ્રિકા આ પૃથ્વીતળમાં ચિરકાળ સુધી મ્હારૂં પણ કલ્યાણ કરો.
